۶۸۴

مثنوی

اسرار و رموز

یعنی

اسرارِ خودی و رموزِ بیخودی

(ہر دو یکجا)

1928

اقبال

اسرارِ خودی - اشاعت چہارم
رموزِ بیخودی - اشاعت سوم

اسرارِ خودی

دی شیخ با چراغ همی گشت گرد شهر
کز دام و دد ملولم و انسانم آرزوست

زین همرهان سست عناصر دلم گرفت
شیر خدا و رستم دستانم آرزوست

گفتم که یافت می نشود جسته ایم ما
گفت آنکه یافت می نشود آنم آرزوست

(مولنا جلال الدین رومی رح)

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

اسرارِ خودی

تمہید

نیست در خشک و تر بیشهٔ من کوتاہی
چوبِ ہر نخل کہ منبر نشود دار کنم
نظیری نیشاپوری

راہِ شب چوں مہرِ عالمتاب زد
گریۂ من بر رُخِ گُل آب زد

اشکِ من از چشمِ نرگس خواب شُست
سبزہ از ہنگامہ ام بیدار رُست

باغباں زورِ کلامم آزمود   مصرعے کارید و شمشیرے درود

در چمن جز دانۂ اشکم نکشت   تارِ افغانم بپودِ باغ رشت

ذرہ ام مہرِ منیر آنِ من است   صد سحر اندر گریبانِ من است

خاکِ من روشن تر از جامِ جم است   محرم از نازادہاے عالم است

فکرم آں آہو سرِ فتراک بست   کو ہنوز از نیستی بیروں نجست

سبزہ ناروئیدہ زیبِ گلشنم   گل بشاخ اندر نہاں در دامنم

محفلِ رامش گری (۱) برہم زدم   زخمہ بر تارِ رگِ عالم زدم

بسکہ عودِ فطرتم نادر نواست   ہم نشیں از نغمہ ام ناآشناست

در جہاں خورشیدِ نو زائیدہ ام   رسم و آئینِ فلک نادیدہ ام

رم ندیدہ انجم از تابم ہنوز   ہست ناآشفتہ سیمابم ہنوز

بحر از رقصِ ضیایم بے نصیب   کوہ از رنگِ حنایم بے نصیب

خوگرِ من نیست چشمِ ہست و بود   لرزہ بر تن خیزم از بیمِ نمود

(۱) رامش گری: نغمہ و سرود

(۱) (تمہید)

بامم از خاور رسید و شب شکست — شبنمِ نو بر گلِ عالم نشست
انتظارِ صبح خیزاں می کشم — اے خوشا زرتشتیانِ آتشم
نغمہ ام از زخمہ بے پرواستم — من نوائے شاعرِ فرداستم
عصرِ من دانندۂ اسرار نیست — یوسفِ من بہرِ ایں بازار نیست
نا امید استم ز یارانِ قدیم — طورِ من سوزد کہ مے آید کلیم
قلزمِ یاراں چو شبنم بے خروش — شبنمِ من مثلِ یم طوفاں بدوش
نغمۂ من از جہانِ دیگر است — ایں جرس را کاروانِ دیگر است
اے بسا شاعر کہ بعد از مرگ زاد — چشمِ خود بربست و چشمِ ما کشاد ق
رخت باز از نیستی بیروں کشید — چوں گل از خاکِ مزارِ خود دمید
کارواں ہا گرچہ زیں صحرا گذشت — مثلِ گامِ ناقہ کم غوغا گذشت
عاشقم فریاد ایمانِ من است — شورِ حشر از پیش خیزانِ من است
نغمہ ام ز اندازۂ تار است بیش — من نترسم از شکستِ عودِ خویش

قطره از سیلابِ من بیگانه به
قلزم از آشوبِ او دیوانه به

در نمی گنجد بجو عمّانِ من
بحرها باید پئے طوفانِ من

غنچه کز بالیدگی گلشن نشد
در خورِ ابرِ بهارِ من نشد

برقها خوابیده در جانِ من است
کوه و صحرا بابِ جولانِ من است

پنجه کن با بحرم ار صحرا ستی
برقِ من در گیر اگر سینا ستی

چشمهٔ حیواں براتم کرده اند
محرمِ رازِ حیاتم کرده اند

ذرّه از سوزِ نوایم زنده گشت
پر کشود و کرمکِ تابنده گشت

هیچکس رازے که من گویم نگفت
همچو فکرِ من دُرِ معنی نه سُفت

سِرِّ عیشِ جاوداں خواهی بیا
هم زمیں هم آسماں خواهی بیا

پیرِ گردوں بامن ایں اسرار گفت
از ندیماں رازها نتواں نهفت

ساقیا برخیز و مے در جام کن
محو از دل کاوشِ ایّام کن

شعلهٔ آبے کہ اصلش زمزم است | گر گدا باشد پرستارش جم است
می کند اندیشه را ہشیار تر | دیدهٔ بیدار را بیدار تر
اعتبارِ کوه بخشد کاه را | قوتِ شیراں دہد روباه را
خاک را اوجِ ثریّا میدہد | قطره را پہنائے دریا میدہد
خامشی را شورشِ محشر کند | پائے کبک از خونِ باز احمر کند
خیز و در جامم شرابِ ناب ریز | بر شبِ اندیشه ام مہتاب ریز
تا سوئے منزل کشم آواره را | ذوقِ بیتابی دہم نظّاره را
گرم رو از جستجوئے نو شوم | روشناسِ آرزوئے نو شوم
چشمِ اہلِ ذوق را مردُم شوم | چوں صدا در گوشِ عالم گُم شوم
قیمتِ جنسِ سخن بالا کنم | آبِ چشمِ خویش در کالا کنم
باز بر خوانم ز فیضِ پیرِ روم | دفترِ سربستهٔ اسرارِ علوم
جانِ او از شعلہا سرمایه دار | من فروغِ یک نفس مثلِ شرار

شمع سوزاں تاخت بر پروانہ ام　　بادہ شبخوں ریخت بر پیمانہ ام

پیرِ رومی خاک را اکسیر کرد　　از غبارم جلوہ ہا تعمیر کرد

ذرہ از خاکِ بیاباں رخت بست　　تا شعاعِ آفتاب آرد بدست

موجم و در بحرِ او منزل کنم　　تا دُرِ تابندہ حاصل کنم

من کہ مستی ہا ز صہبایش کنم
زندگانی از نفسہایش کنم

شب دلِ من مائلِ فریاد بُود　　خامشی از یاربم آباد بُود

شکوہ آشوبِ غمِ دوراں بُدم　　از تہی پیمانگی نالاں بُدم

ایں قدر نظّارہ ام بیتاب شد　　بال و پر بشکست و آخر خواب شد

روے خود بنمود پیرِ حق سرشت　　کو بحرفِ پہلوی قرآں نوشت

گفت اے دیوانۂ اربابِ عشق　　جرعۂ گیر از شرابِ نابِ عشق

بر جگر ہنگامۂ محشر بزن　　شیشہ بر سر دیدہ بر نشتر بزن

خندہ را سرمایۂ صد نالہ ساز
اشکِ خونیں را جگر پرکالہ ساز

تا بکے چوں غنچہ می باشی خموش
نکہتِ خود را چو گل ارزاں فروش

در گرہ ہنگامہ داری چوں سپند
محمل خود بر سرِ آتش بہ بند

چوں جرس آخر ز ہر جزوِ بدن
نالۂ خاموش را بیروں فگن

آتش استی بزمِ عالم بر فروز
دیگراں را ہم ز سوزِ خود بسوز

فاش گو اسرارِ پیرِ مے فروش
موجِ مے شو کسوتِ مینا بپوش

سنگ شو آئینۂ اندیشہ را
بر سرِ بازار بشکن شیشہ را

(۱) [illegible]

از نیستاں ہمچو نے پیغام دہ
قیس را از قومِ حے پیغام دہ

نالہ را اندازِ نو ایجاد کن
بزم را از ہاے و ہو آباد کن

خیز و جانِ نو بدہ ہر زندہ را
از قُمِ خود زندہ تر کن زندہ را

خیز و پا بر جادۂ دیگر بنہ
جوشِ سوداے کہن از سر بنہ

آشناے لذّتِ گفتار شو
اے دراے کارواں بیدار شو

زین سخن آتش به پیراهن شدم — مثل نے ہنگامہ آبستن شدم

چوں نوا از تارِ خود برخاستم — جنّتے از بہرِ گوش آراستم

برگرفتم پردہ از رازِ خودی
وا نمودم سرّ اعجازِ خودی

بود نقشِ ہستیم انگارۂ (۱) — ناقبولے ناکسے ناکارۂ

عشق سوہاں زد مرا آدم شدم — عالمِ کیف و کمِ عالم شدم

حرکتِ اعصابِ گردوں دیدہ ام — در رگِ مہ گردشِ خوں دیدہ ام

بہرِ انساں چشمِ من شبہا گریست — تا دریدم پردۂ اسرارِ زیست

از درونِ کارگاہِ ممکنات — برکشیدم سرِّ تقویمِ حیات

من کہ ایں شب را چو مہ آراستم — گردِ پاے ملّتِ بیضاستم

ملّتے در باغ و راغ آوازہ اش — آتشِ دلہا سرودِ تازہ اش

ذرّہ کشت و آفتاب انبار کرد — خرمن از صد رومی و عطار کرد

(۱) انگارہ: نقشِ ناتمام

آہِ گرمم رخت بر گردوں کشم — گرچہ دودم از تبارِ آتشم

خامہ ام از ہمتِ فکرِ بلند — رازِ ایں نہ پردہ در صحرا فگند

قطرہ تا ہمپایۂ دریا شود
ذرہ از بالیدگی صحرا شود

شاعری زیں مثنوی مقصود نیست — بُت پرستی بُت گری مقصود نیست

ہندیم از پارسی بیگانہ ام — ماہِ نو باشم تہی پیمانہ ام

حسنِ اندازِ بیاں از من مجو — (۱) خوانسار و اصفہاں از من مجو

گرچہ ہندی در عذوبت شکر است — (۲) طرزِ گفتارِ دری شیریں تر است

فکرِ من از جلوہ اش مسحور گشت — خامۂ من شاخِ نخلِ طور گشت

پارسی از رفعتِ اندیشہ ام — در خورد با فطرتِ اندیشہ ام

خُردہ[۳] بر مینا مگیر اے ہوشمند
دل بذوقِ خُردۂ[۳] مینا بہ بند

(۱) خوانسار و اصفہان ایران کے دو مشہور مقامات جہاں کے اکثر مشہور شعرا پیدا ہوئے ۱۲

(۲) ہندی زبان اگرچہ شیریں ہے مگر فارسی زبان شیریں تر ہے ۱۲

(۳) خُردہ [illegible] ۱۲

دربیانِ اینکہ اصلِ نظامِ عالم از خودی است و تسلسلِ حیاتِ تعیناتِ وجود بر استحکامِ خودی انحصار دارد

پیکرِ ہستی ز آثارِ خودی است
ہر چہ می بینی ز اسرارِ خودی است

خویشتن را چوں خودی بیدار کرد
آشکارا عالمِ پندار کرد

صد جہاں پوشیدہ اندر ذاتِ او
غیرِ او پیداست از اثباتِ او

در جہاں تخمِ خصومت کاشت است
خویشتن را غیرِ خود پنداشت است

سازد از خود پیکرِ اغیار را
تا فزاید لذتِ پیکار را

میکشد از قوتِ بازوے خویش
تا شود آگاہ از نیروے خویش

خود فریبی ہاے او عینِ حیات
ہمچو گل از خوں وضو عینِ حیات

ف اِس عنوان کے ذیل میں جو اشعار ہیں اُن سے لفظ خودی کے معنوں پر روشنی پڑے گی۔
اِس ضمن میں صفحہ نمبر ۲۹ کے اشعار بھی زیر نظر رکھئے۔

بهر یک گل خون صد گلشن کند — از پی یک نغمه صد شیون کند

یک فلک را صد هلال آورده است — بهر حرفی صد مقال آورده است

عذر این اسراف و این سنگین دلی — خلق و تکمیل جمال معنوی

حسن شیرین عذر درد کوهکن — نافهٔ عذر صد آهوی ختن

سوز پیهم قسمت پروانه ها — شمع عذر محنت پروانه ها

خامهٔ او نقش صد امروز بست — تا بیارد صبح فردای بدست

شعله های او صد ابراهیم سوخت — تا چراغ یک محمد برفروخت

می شود از بهر اغراض عمل — عامل و معمول و اسباب و علل

خیزد انگیزد پرد تابد رمد — سوزد افروزد کشد میرد دمد

وسعت ایام جولانگاه او — آسمان موجی ز گرد راه او

گل بجیب آفاق از گلکاریش — شب ز خوابش روز از بیداریش

شعلهٔ خود در شرر تقسیم کرد — جزپرستی عقل را تعلیم کرد

خود شکن گردید و اجزا آفرید — اندکے آشفت و صحرا آفرید

باز از آشفتگی بیزار شد — وز بهم پیوستگی کهسار شد

وانمودن خویش را خوے خودی است — خفتہ در ہر ذرّہ نیروے خودی است

قوتِ خاموش و بیتابِ عمل — از عمل پابندِ اسبابِ عمل

چوں حیاتِ عالم از زورِ خودی است — پس بقدرِ استواری زندگی است

قطرہ چوں حرفِ خودی از بر کند — ہستیٔ بے مایہ را گوہر کند

بادہ از ضعفِ خودی بے پیکر است — پیکرش منّت پذیرِ ساغر است

گرچہ پیکر می پذیرد جامِ مے — گردش از ما وام گیرد جامِ مے

کوہ چوں از خود رود صحرا شود — شکوہ سنجِ جوششِ دریا شود

موج تا موج است در آغوشِ بحر — می کند خود را سوارِ دوشِ بحر

حلقۂ زد نور تا گردید چشم — از تلاشِ جلوہ ہا جنبید چشم

سبزه چوں تابِ دمید از خویش یافت
همّتِ او سینهٔ گلشن شگافت

شمع هم خود را بخود زنجیر کرد
خویش را از ذرّه‌ها تعمیر کرد

خودگدازی پیشه کرد از خود رمید
هم‌چو اشک آخر ز چشمِ خود چکید

گر بفطرت پخته‌تر بودے نگیں
از جراحت‌ها نیاسودے نگیں

می‌شود سرمایه دارِ نامِ غیر
دوشِ او مجروحِ بارِ نامِ غیر

چوں زمیں بر هستیِ خود محکم است
ماه پابندِ طوافِ پیهم است

هستیِ مهر از زمیں محکم‌تر است
پس زمیں مسحورِ چشمِ خاور است

جنبش از مژگان برد شانِ چنار
مایه دار از سطوتِ او کوهسار

تار و پودِ کسوتِ او آتش است
اصلِ او یک دانهٔ گردن‌کش است

چوں خودی آرد بهم نیروے زیست
می‌گشاید قلزمے از جوے زیست

در بیانِ اینکه حیاتِ خودی از تخلیق و تولیدِ مقاصد است

زندگانی را بقا از مدعاست — کاروانش را درا از مدعاست
زندگی در جستجو پوشیده است — اصلِ او در آرزو پوشیده است
آرزو را در دلِ خود زنده دار — تا نگردد مشتِ خاکِ تو مزار
آرزو جانِ جهانِ رنگ و بوست — فطرتِ هر شے امینِ آرزوست
از تمنا رقصِ دل در سینه ها — سینه ها از تابِ او آئینه ها
طاقتِ پرواز بخشد خاک را — خضر باشد موسیٔ ادراک را
دل ز سوزِ آرزو گیرد حیات — غیرِ حق میرد چو او گیرد حیات
چون ز تخلیقِ تمنا باز ماند (۱) — شهپرش بشکست و از پرواز ماند
آرزو هنگامه آراے خودی — موجِ بیتابے ز دریاے خودی
آرزو صیدِ مقاصد را کمند — دفترِ افعال را شیرازه بند

زندہ را نفیِ تمنّا مُردہ کرد	شعلہ را نقصانِ سوز افسردہ کرد
چیست اصلِ دیدۂ بیدارِ ما؟	بست صورت لذّتِ دیدارِ ما
کبک پا از شوخیِ رفتار یافت	بلبل از سعیِ نوا منقار یافت
نے برون از نیستاں آباد شد	نغمہ از زندانِ او آزاد شد
عقلِ ندرت کوش و گردوں تاز چیست	ہیچ میدانی کہ ایں اعجاز چیست
زندگی سرمایہ دار از آرزوست	عقل از زائیدگانِ بطنِ اوست
چیست نظمِ قوم و آئین و رسوم	چیست رازِ تازگیہاے علوم
آرزوے کو بزورِ خود شکست	سر ز دل بیروں زد و صورت بہ بست
دست و دندان و دماغ و چشم و گوش	فکر و تخییل و شعور و یاد و ہوش
زندگی مرکب چو در جنگاہ باخت	بہرِ حفظِ خویش ایں آلات ساخت
آگہی از علم و فن مقصود نیست	غنچہ و گل از چمن مقصود نیست
علم از سامانِ حفظِ زندگی است	علم از اسبابِ تقویمِ خودی است

علم و فن از پیش خیزانِ حیات — علم و فن از خانہ زادانِ حیات

اے ز رازِ زندگی بیگانہ خیز — از شرابِ مقصدے مستانہ خیز

مقصدے مثلِ سحر تابندۂ — ماسوے را آتشِ سوزندۂ

مقصدے از آسماں بالاترے — دلربائے دلستانے دلبرے

باطلِ دیرینہ را غارتگرے — فتنہ در جیبے سراپا محشرے

ما ز تخلیقِ مقاصد زندہ ایم
از شعاعِ آرزو تابندہ ایم

در بیان اینکہ خودی از عشق و محبت استحکام می پذیرد

نقطۂ نورے کہ نامِ او خودی است — زیرِ خاکِ ما شرارِ زندگی است

از محبّت می شود پائندہ تر — زندہ تر سوزندہ تر تابندہ تر

از محبت اشتعالِ جوہرش — ارتقاے ممکناتِ مضمرش

(۱) ارتقا: ترقی

فطرتِ او آتش اندوزد ز عشق — عالم افروزی بیاموزد ز عشق

عشق را از تیغ و خنجر باک نیست — اصلِ عشق از آب و باد و خاک نیست

در جہاں ہم صلح و ہم پیکار عشق — آبِ حیواں تیغِ جوہر دارِ عشق

از نگاہِ عشق خارا شق بود — عشقِ حق آخر سراپا حق بود

عاشقی آموز و محبوبے طلب — چشمِ نوحے قلبِ ایوبے طلب

کیمیا پیدا کن از مشتِ گلے — بوسہ زن بر آستانِ کاملے

شمعِ خود را ہمچو رومی بر فروز — روم را در آتشِ تبریز سوز

ہست معشوقے نہاں اندر دلت — چشم اگر داری بیا بنمائمت

عاشقانِ او ز خوباں خوب تر — خوشتر و زیباتر و محبوب تر

دل ز عشقِ او توانا می شود — خاک ہمدوشِ ثریّا می شود

خاکِ نجد از فیضِ او چالاک شد — آمد اندر وجد و بر افلاک شد

در دلِ مسلم مقامِ مصطفیٰ است — آبروے ما ز نامِ مصطفیٰ است

طور موجے از غبارِ خانہ اش — کعبہ را بیت الحرم کاشانہ اش

کمتر از آنے ز اوقاتش ابد — کاسبِ افزایش از ذاتش ابد

بوریا ممنونِ خوابِ راحتش — تاجِ کسریٰ زیرِ پاے امتش

در شبستانِ حرا خلوت گزید — قوم و آئین و حکومت آفرید

ماند شبہا چشمِ او محرومِ نوم — تا بہ تختِ خسروی خوابید قوم

وقتِ ہیجا تیغِ او آہن گداز — دیدۂ او اشکبار اندر نماز

در دعاے نصرت آمیں تیغِ او — قاطعِ نسلِ سلاطیں تیغِ او

در جہاں آئینِ نو آغاز کرد — مسندِ اقوامِ پیشیں در نورد

از کلیدِ دیں درِ دنیا کشاد — ہمچو او بطنِ امِ گیتی نزاد

در نگاہِ او یکے بالا و پست — با غلامِ خویش بر یک خواں نشست

در مصافے (1) پیشِ آں گردوں سریر — دخترِ سردارِ طے (2) آمد اسیر

(1) مصاف: جنگ۔ (2) سردارِ طے: عرب کے قبیلہ بنی طے کا سردار حاتم جو اپنی فیاضی کے لئے مشہور تھا۔

پاے در زنجیر و هم بے پرده بود — گردن از شرم و حیا خم کرده بود

دخترک را چوں نبی بے پرده دید — چادرِ خود پیشِ روئے او کشید

ما ازاں خاتونِ طے عریاں تریم — پیشِ اقوامِ جہاں بے چادریم

روزِ محشر اعتبارِ ماست او — در جہاں هم پرده دارِ ماست او

لطف و قہرِ او سراپا رحمتے — آں بیاراں ایں با عدا رحمتے

آنکه بر اعدا درِ رحمت کشاد — مکّه را پیغامِ لَا تَثرِیبَ (۱) داد

ما که از قیدِ وطن بیگانه ایم — چوں نگه نورِ دو چشمیم و یکیم

از حجاز و چین و ایرانیم ما — شبنمِ یک صبحِ خندانیم ما

مستِ چشمِ ساقیِ بطحاستیم — در جہاں مثلِ مے و میناستیم

امتیازاتِ نسب را پاک سوخت — آتشِ او ایں خس و خاشاک سوخت

---

(۱) لَا تَثْرِیبَ عَلَیْکُمُ الخ (یعنے تمہارے لئے کوئی تعزیر نہیں) اگرچہ کفارِ عرب نے نبی کریم ؐ کو بہت ایذادی تھی۔ مگر فتحِ مکہ کے بعد جب کہ فاتح کو انتقام کا حق اور قوت حاصل تھی، حضور علیہ السلام نے لَا تَثْرِیبَ عَلَیْکُمُ فرما کر سب کو معاف فرمایا۔ شعرِ بالا میں اسی آیۂ شریفہ کی طرف تلمیح ہے۔

چون گل صد برگ ما را بو یکیست / اوست جانِ این نظام و او یکیست

سرّ مکنونِ دلِ او ما بدیم / نعرہ بی باکانہ زد افشا شدیم

شورِ عشقش در نئ خاموشِ من / می تپد صد نغمہ در آغوشِ من

من چہ گویم از تولّایش کہ چیست / خشک چوبی در فراقِ او گریست

ہستئ مسلم تجلی گاہِ او / طورہا بالد ز گردِ راہِ او

پیکرم را آفرید آئینہ اش / صبحِ من از آفتابِ سینہ اش

در تپیدِ دمبدم آرامِ من / گرم تر از صبحِ محشر شامِ من

ابر آذار (۱) است و من بستانِ او / تاکِ من نمناک از بارانِ او

چشم در کشتِ محبت کاشتم / از تماشا حاصلی برداشتم

خاکِ یثرب از دو عالم خوشتر است / ای خنک شہری کہ آنجا دلبر است

کشتۂ اندازِ مُلّا جامیم / نظم و نثرِ او علاجِ خامیم

شعر لبریزِ معانی گفتہ است / در ثنای خواجہ گوہر سفتہ است

(۱) ابر آذار بموسمِ بہار کا بادل

"نسخۂ کونین را دیباچہ اوست

جملہ عالم بندگان و خواجہ اوست"

کیفیت ہا خیزد از صہبائے عشق — ہست ہم تقلید از اسمائے عشق

کاملِ بسطام در تقلید فرد — (۱) اجتناب از خوردنِ خربوزہ کرد

عاشقی؟ محکم شو از تقلیدِ یار — تا کمندِ تو شود یزداں شکار

اندکے اندر حرائے دل نشیں — ترکِ خود کن سوئے حق ہجرت گزیں

محکم از حق شو سوئے خود گام زن! — لات و عزّائے ہوس را سر شکن!

لشکرے پیدا کن از سلطانِ عشق — (۲) جلوہ گر شو بر سرِ فارانِ عشق

تا خدائے کعبہ بنوازد ترا

شرحِ[۳] اِنّی جَاعِلٌ سازد ترا

(۱) حضرت بایزید بسطامیؒ نے خربوزہ کھانے سے محض اس بنا پر اجتناب کیا تھا کہ انہیں معلوم نہ تھا کہ نبی کریمؐ نے یہ پھل کس طرح کھایا ہے۔ اسی کامل تقلید کا نام عشق ہے۔

(۲) سلطان: غلبہ: قوت۔ (۳) اِنّیِ جَاعِلٌ فِی الْاَرْضِ خَلِیْفَۃً (آیۂ شریفہ)

در بیان اینکه خودی از سوال ضعیف میگردد

ای فراہم کردہ از شیراں خراج　　گشتہ روبہ مزاج از احتیاج
خستگی ہای تو از ناداری است　　اصلِ دردِ تو ہمیں بیماری است
می رباید رفعت از فکرِ بلند　　می کشد شمعِ خیالِ ارجمند
از خُمِ ہستی مئے گلفام گیر　　نقدِ خود از کیسۂ ایام گیر
خود فرود آ از شتر مثلِ عمرؓ　(۱)　اَلحَذَر از منتِ غیر اَلحَذَر
تا بکے دریوزۂ منصب کنی　　صورتِ طفلاں زنے مرکب کنی
فطرتے کو بر فلک بندد نظر　　پست می گردد ز احسانِ دگر
از سوال افلاس گردد خوار تر　　از گدائی گدیہ گر نادار تر
از سوال آشفتہ اجزای خودی　　بے تجلی نخلِ سینای خودی

(۱) جب بحالتِ سواری اُشتر جنابِ فاروق رضؓ کا تازیانہ ہاتھ سے گر گیا تو اسے زمین پر سے اٹھانے کے لئے آپ خود اونٹ سے اترے اور اس معمولی کام کے لئے بھی کسی کا احسان گوارا نہ فرمایا۔ اس شعر میں اسی واقعہ کی طرف اشارہ ہے۔ ۱۲

مشتِ خاکِ خویش را از ہم مپاش　　مثلِ مہ رزقِ خود از پہلو تراش

گرچہ باشی تنگ روز و تنگ بخت　　در رہِ سیلِ بلا افگندہ رخت

رزقِ خویش از نعمتِ دیگر مجو　　موجِ آب از چشمۂ خاور مجو

تا نباشی پیشِ پیغمبر خجل　　روزِ فردائے کہ باشد جاں گسل

ماہ را روزی رسد از خوانِ مہر　　داغ بر دل دارد از احسانِ مہر

ہمت از حق خواہ و با گردوں ستیز　　آبروے ملتِ بیضا مریز

آنکہ خاشاکِ بتاں از کعبہ رُفت　　مردِ کاسب را حبیب اللہ گفت

وائے بر منت پذیرِ خوانِ غیر　　گردنش خم گشتۂ احسانِ غیر

خویش را از برقِ لطفِ غیر سوخت　　با پشیزے (۱) مایۂ غیرت فروخت

اے خنک آں تشنہ کاندر آفتاب　　می نخواہد از خضر یک جامِ آب

تر جبیں از خجلتِ سائل نشد　　شکلِ آدم ماند و مشتِ گل نشد

(۱) الکاسب حبیب اللہ (حدیث) ۱۲ (۲) پشیز: کوڑی ۱۲

زیرِ گردوں آں جوانِ ارجمند — می رود مثلِ صنوبر سربلند
در تہی دستی شود خوددار تر — بختِ او خوابیدہ و بیدار تر
قلزمِ زنبیلِ سیلِ آتش است — گر ز دستِ خود رسد شبنم خوش است
چوں حباب از غیرتِ مردانہ باش
ہم بہ بحر اندر نگوں پیمانہ باش

در بیان اینکہ چوں خودی از عشق و محبّت محکم میگردد قوائے ظاہرہ و مخفیہ نظامِ عالم را مسخر می سازد

از محبّت چوں خودی محکم شود — قوتش فرمانِ دہِ عالم شود
پیرِ گردوں کز کواکب نقش بست — غنچہ ہا از شاخسارِ او شکست

پنجۂ او پنجۂ حق می شود (۱) ماہ از انگشتِ او شق می شود

در خصوماتِ جہاں گردد حکم (۲) تابعِ فرمانِ او دارا و جم

با تو می گویم حدیثِ بو علیؒ در سوادِ ہند نامِ او جلی

آں نوا پیرائے گلزارِ کہن (۳) گفت با ما از گلِ رعنا سخن

خطّہ ایں جنّتِ آتش نژاد از ہوائے دامنش مینو سواد

کوچک ابدالش سوے بازار رفت (۴) از شرابِ بو علیؒ سرشار رفت

عاملِ آں شہر می آمد سوار (۵) ہم رکابِ او غلام و چوبدار

پیشرو زد بانگ اے ناہوشمند بر جلو دارانِ عامل رہ مبند

رفت آں درویش سر افگندہ پیش غوطہ زن اندر یمِ افکارِ خویش

چوبدار از جامِ استکبار مست بر سرِ درویش چوبِ خود شکست

(۱) تلمیح ہے معجزہ شق القمر کی طرف ۱۲۔ (۲) حکم: منصف ۱۲

(۳) تلمیح ہے حضرت بو علی قلندرؒ کے اس شعر کی طرف: "مرحبا اے بلبلِ باغِ کہن۔ از گلِ رعنا بگو با ما سخن" ۱۲

(۴) کوچک ابدال: اصطلاح فقرا میں مرید و پیش دست کو کہتے ہیں ۱۲۔ (۵) عامل: گورنر: حاکم ۱۲

از رہِ عالم فقیرؔ آزردہ رفت | دیگران و ناخوش و افسردہ رفت
در حضورِ بوعلیؔ فریاد کرد | اشک از زندانِ چشم آزاد کرد
صورتِ برقے کہ بر کہسار ریخت | شیخ سیلِ آتش از گفتار ریخت
از رگِ جاں آتشِ دیگر کشود | با دبیرِ خویش ارشادے نمود
خامہ را برگیر و فرمانے نویس! | از فقیرے سوے سلطانے نویس!
بندہ ام را عاملت بر سر زدہ است | بر متاعِ جانِ خود اخگر زدہ است
باز گیر ایں عاملِ بد گوہرے | ورنہ بخشم ملکِ تو با دیگرے
نامۂ آں بندۂ حق دستگاہ | لرزہ ہا انداخت در اندامِ شاہ
پیکرش سرمایۂ آلام گشت | زرد مثلِ آفتابِ شام گشت
بہرِ عامل حلقۂ زنجیر جست | از قلندر عفوِ ایں تقصیر جست
خسروِ شیریں زباں رنگیں بیاں | نغمہ ہایش از ضمیرِ کن فکاں
فطرتش روشن مثالِ ماہتاب | گشت از بہرِ سفارت انتخاب

چنگ را پیشِ قلندر چوں نواخت | از نوائے شیشۂ جانش گداخت
شوکتے کو پختہ چوں کہسار بود | قیمتِ یک نغمۂ گفتار بود

نیشتر بر قلبِ درویشاں مزن
خویش را در آتشِ سوزاں مزن

حکایت دریں معنی کہ مسئلۂ نفیِ خودی از مخترعات اقوامِ مغلوبۂ بنی نوعِ انسان است کہ بایں طریق مخفی اخلاق اقوامِ غالبہ را ضعیف می سازند

آں شنیدستی کہ در عہدِ قدیم (۱) | گوسفنداں در علف زارے مقیم

(۱) علف زار چراگاہ ۱۲۵

از وفورِ کاہ نسل افزا بُدند | فارغ از اندیشۂ اعدا بُدند
آخر از ناسازیٔ تقدیرِ میش | گشت از تیرِ بلائے سینہ ریش
شیرہا از بیشہ سر بیروں زدند | بر علف زارِ بزاں شبخوں زدند
جذب و استیلا شعارِ قوت است | فتح رازِ آشکارِ قوت است
شیرِ نر کوسِ شہنشاہی نواخت | میش را از حریت محروم ساخت
بسکہ از شیراں نیاید جز شکار | سرخ شد از خونِ میش آں مرغزار
گوسفندے زیرکے فہمیدۂ | کہنہ سالے گرگِ باراں دیدۂ
تنگدل از روزگارِ قومِ خویش | از ستمہائے ہزبراں سینہ ریش
شکوہ ہا از گردشِ تقدیر کرد | کارِ خود را محکم از تدبیر کرد
بہرِ حفظِ خویش مردِ ناتواں | حیلہ ہا جوید ز عقلِ کارداں
در غلامی از پئے دفعِ ضرر | قوتِ تدبیر گردد تیز تر
پختہ چوں گردد جنونِ انتقام | فتنہ اندیشی کند عقلِ غلام

گفت با خود عقدهٔ ما مشکل است | قلزمِ غمہاے ما بے ساحل است
میش نتواں بزور از شیر رست | سیم ساعد ما و او پولاد دست
نیست ممکن کز کمالِ وعظ و پند | خوے گرگی آفریند گوسفند
شیرِ نر را میش کردن ممکن است | غافلش از خویش کردن ممکن است
صاحبِ آوازهٔ الہام گشت | واعظِ شیرانِ خون آشام گشت
نعره زد اے قومِ کذّابٌ اشِر (۱) | بے خبر از یومِ نحسٌ مستمِر
مایه دار از قوتِ روحانیم | بہرِ شیراں مُرسلِ یزدانیم
دیدهٔ بے نور را نور آمدم (۲) | صاحبِ دستور و مامور آمدم
توبه از اعمالِ نامحمود کن | اے زیاں اندیش فکرِ سود کن
ہر که باشد تند و زور آور شقی است | زندگی مستحکم از نفیِ خودی است
روحِ نیکاں از علف یابد غذا (۳) | تارک اللحم است مقبولِ خدا

(۱) کذاب اشر و نحس مستمر قرآنی الفاظ ہیں۔ ۱۲ (۲) دستور بشریعت ۱۲ (۳) تارک اللحم گوشت کا تارک ۱۲

تیزیٔ دنداں ترا رسوا کند (۱) دیدۂ ادراک را اعمیٰ کند

جنت از بہرِ ضعیفان است و بس (۲) قوت از اسبابِ خسران است و بس

جستجوے عظمت و سطوت شر است	تنگدستی از امارت خوشتر است

برق سوزاں در کمینِ دانہ نیست	دانہ گر خرمن شود فرزانہ نیست

ذرہ شو صحرا مشو گر عاقلی!	تا ز نورِ آفتابے برخوری

اے کہ می نازی بذبحِ گوسفند	ذبح کن خود را کہ باشی ارجمند

زندگی را می کند ناپایدار	جبر و قہر و انتقام و اقتدار

سبزہ پامال است و روید بار بار	خوابِ مرگ از دیدہ شوید بار بار

غافل از خود شو اگر فرزانۂ	گر ز خود غافل نۂ دیوانۂ

چشم بند و گوش بند و لب بہ بند	تا رسد فکرِ تو بر چرخِ بلند

ایں علف زارِ جہاں ہیچ است ہیچ	تو بریں موہوم اے ناداں مپیچ

(۱) اعمیٰ۔ اندھا۔ نابینا ۱۲ (۲) خسران۔ گھاٹا، خسارہ ۱۲

خیلِ شیر از سخت کوشی خستہ بود | دل بذوقِ تن پرستی بستہ بود
آمدش این پندِ خواب آور پسند | خورد از خامی فسونِ گوسفند
آنکہ کردے گوسفنداں را شکار | کرد دینِ گوسفندی اختیار
با پلنگاں سازگار آمد علف | گشت آخر گوہرِ شیری خزف
از علف آں تیزیٔ دنداں نماند | ہیبتِ چشمِ شرار افشاں نماند
دل بتدریج از میانِ سینہ رفت | جوہرِ آئینہ از آئینہ رفت
آں جنونِ کوششِ کامل نماند | آں تقاضائے عمل در دل نماند
اقتدار و عزم و استقلال رفت | اعتبار و عزت و اقبال رفت
پنجہ ہائے آہنیں بے زور شد | مردہ شد دلہا و تنہا گور شد
زورِ تن کاہید و خوفِ جاں فزود | خوفِ جاں سرمایۂ ہمت ربود
صد مرض پیدا شد از بے ہمتی | کوتہ دستی بیدلی دوں فطرتی
شیرِ بیدار از فسونِ میش خفت | (۱) انحطاطِ خویش را تہذیب گفت

(۱) انحطاط: روحانی اور جسمانی تنزل

در معنی اینکه افلاطون یونانی که تصوف و ادبیات اقوام اسلامیه از افکار او اثر عظیم پذیرفته بر مسلک گوسفندی رفته است و از تخیلات او احتراز واجب است

راهب دیرینه افلاطون حکیم — از گروه گوسفندان قدیم

رخش او در ظلمت معقول گم (۱) — در کهستان وجود افگنده سم

آنچنان افسون نامحسوس خورد — اعتبار از دست و چشم و گوش برد

گفت سر زندگی در مردن است — شمع را صد جلوه از افسردن است

بر تخیلهای ما فرمان رواست — جام او خواب آور و گیتی رباست

(۱) رخش: گھوڑا۔ ظلمت معقول: فلسفے کی تاریکی ۱۲۔

گوسفندے در لباسِ آدم است — حکمِ او بر جانِ صوفی محکم است
عقلِ خود را بر سرِ گردوں رساند — عالمِ اسباب را افسانہ خواند
کارِ او تحلیلِ اجزاے حیات — قطعِ شاخِ سروِ رعناے حیات
فکرِ افلاطوں زیاں را سود گفت — حکمتِ او بود را نابود گفت
فطرتش خوابید و خوابے آفرید — چشمِ ہوشِ او سرابے آفرید
بسکہ از ذوقِ عمل محروم بود — جانِ او وارفتۂ معدوم بود
منکرِ ہنگامۂ موجود گشت — (۱) خالقِ اعیانِ نامشہود گشت
زندہ جاں را عالمِ امکاں خوش است — مُردہ دل را عالمِ اعیاں خوش است
آہوش بے بہرہ از لطفِ خرام — لذّتِ رفتارِ بر کبکش حرام

(۱) اس شعر میں افلاطون کے مشہور مسئلۂ اعیان کی طرف اشارہ ہے، جس پر ارسطو نے نہایت عمدہ تنقید کی ہے۔ افسوس ہے کہ اس مسئلے کی توضیح اس جگہ ناممکن ہے۔ فارابی نے الجمع بین الرائین میں ارسطو اور افلاطون کو ہم خیال ثابت کرنے کی کوشش کی ہے جو میرے نزدیک ناکام رہی ہے۔ ملا ہادی سبزواری نے جو حال کے ایرانی حکما میں سے ہیں اپنی کتاب اسرار الحکم میں زیادہ تر افلاطون کا تتبع کیا ہے۔ عربی اور فارسی جاننے والے ناظرین ان کتب کی طرف توجہ کریں۔ انگریزی دانوں کو فلسفۂ مغرب کی کسی انگریزی تاریخ سے ان مسائل کی حقیقت مختصر طور پر معلوم ہو جائے گی۔

شبنمش از طاقتِ رم بے نصیب　　طائرش را سینه از دم بے نصیب

ذوقِ روئیدن ندارد دانه اش　　از طپیدن بے خبر پروانه اش

راهبِ ما چاره غیر از رم نداشت　　طاقتِ غوغاے ایں عالم نداشت

دل بسوزِ شعلهٔ افسرده بست　　نقشِ آں دنیاے افیوں خورده بست

از نشیمن سوے گردوں پر کشود　　باز سوے آشیاں نامد فرود

در خُمِ گردوں خیالِ او گمُ است　　من ندانم دُرد یا خشتِ خُم است

قومها از سکرِ او مسموم گشت
خفت و از ذوقِ عمل محروم گشت

در حقیقتِ شعر و اصلاحِ ادبیاتِ اسلامیہ

گرم خوں انساں ز داغِ آرزو
آتشِ ایں خاک از چراغِ آرزو

از تمنّا مے بجام آمد حیات
گرم خیز و تیز گام آمد حیات

زندگی مضمونِ تسخیر است و بس
آرزو افسونِ تسخیر است و بس

زندگی صید افگن و دامِ آرزو
حسن را از عشق پیغامِ آرزو

از چہ رو خیزد تمنّا دم بدم؟
ایں نوائے زندگی را زیر و بم

ہر چہ باشد خوب و زیبا و جمیل
در بیابانِ طلب ما را دلیل

نقشِ او محکم نشیند در دلت
آرزوہا آفریند در دلت

حسن خلّاقِ بہارِ آرزوست
جلوہ اش پروردگارِ آرزوست

سینۂ شاعر تجلّی زارِ حسن
خیزد از سینائے او انوارِ حسن

از نگاہش خوب گردد خوب تر
فطرت از افسونِ او محبوب تر

از دمش بلبل نوا آموخت است ‌‌ ‌ ‌ غازه اش رخسارِ گل افروخت است

سوزِ او اندر دلِ پروانه ها ‌ ‌ ‌ عشق را رنگین ازو افسانه ها

بحر و بر پوشیده در آب و گلش ‌ ‌ ‌ صد جهانِ تازه مضمر در دلش

در دماغش نادمیده لاله ها ‌ ‌ ‌ ناشنیده نغمه ها هم ناله ها

فکرِ او با ماه و انجم همنشین ‌ ‌ ‌ زشت را ناآشنا خوب آفرین

خضر و در ظلماتِ او آبِ حیات ‌ ‌ ‌ زنده تر از آبِ چشمش کائنات

ما گران سیریم و خام و ساده ایم ‌ ‌ ‌ در رهِ منزل ز پا افتاده ایم

عندلیبِ او نوا پرداخت است ‌ ‌ ‌ حیله ئی از بهرِ ما انداخت است

تا کشد ما را بفردوسِ حیات ‌ ‌ ‌ حلقهٔ کامل شود قوسِ حیات

کاروانها از درایش گام زن ‌ ‌ ‌ در پئے آوازِ نایش گام زن

چون نسیمش در ریاضِ ما وزد ‌ ‌ ‌ نرمک اندر لاله و گل می خزد

از فریبِ او خود افزا زندگی ‌ ‌ (۱) ‌ خود حساب و ناشکیبا زندگی

۱ خود حساب: محاسبۂ نفس کرنے والا-۱۲

اہلِ عالم را صلا بر خواں کند
آتشِ خود را چو باد ارزاں کند

وائے قومے کز اجل گیرد برات (۱) شاعرش وابوسد از ذوقِ حیات
خوش نماید زشت را آئینہ اش — در جگر صد نشتر از نوشینہ اش
بوسۂ او تازگی از گل برد — ذوقِ پرواز از دلِ بلبل برد
سست اعصابِ تو از افیونِ او — زندگانی قیمتِ مضمونِ او
می رباید ذوقِ رعنائی ز سرو — جرّہ شاہیں از دمِ سردش تذرو
ماہی و از سینہ تا سر آدم است (۲) چوں بناتِ آشیاں اندر یم است
از نوا بر ناخدا افسوں زند — کشتیش در قعرِ دریا افگند
نغمہ ہایش از دلت دزدد ثبات — مرگ را از سحرِ او دانی حیات

(۱) وابوسیدن: دگرگردانی کرنا ۱۲ - (۲) بناتِ آشیاں دریم: سمندر کی تیتریاں جن کو عربی میں بنات البحر اور انگریزی میں سائرنز کہتے ہیں ملاحوں کے توہمات کے رو سے اُن کا آدھا جسم مچھلی کا ہے اور آدھا انسان کا۔ اور جہازران اُنکی خوش آوازی سے بے راہ ہوکر غرق ہوتے ہیں۔ ۱۲

ایه هستی زجانِ تو برد (۱) لعلِ عنّابی زکانِ تو برد

ون زیاں پیرایه بندد سود را — می کند مذموم هر محمود را

ریم اندیشه اندازد ترا — از عمل بیگانه می سازد ترا

سته و ما از کلامش خسته تر — انجمن از دورِ جامش خسته تر

ے برقے نیست در نیسانِ او — یک سرابِ رنگ و بو بستانِ او

نِ او را با صداقت کار نیست — (۲) در یمش جز گوهرِ تف دار نیست

واب را خوشتر ز بیداری شمرد — آتشِ ما از نفسهایش فسرد

لب مسموم از سرودِ بلبلش — خفته مارے زیر انبارِ گلش

از خم و میناؤ جامش الحذر

از مئے آئینه فامش الحذر

ے زپا افتادهٔ صهباے او — صبحِ تو از مشرقِ میناے او

)ایه: خواہش آرزو ۱۲ - (۲) تف دار: عیب دار ۱۲

اے دلت از نغمہ ہایش سرد جوش — زہرِ قاتل خوردہ از راہِ گوش
اے دلیلِ انحطاط اندازِ تو — از نوا افتاد تارِ سازِ تو
آں چناں زار از تن آسانی شدی — در جہاں ننگِ مسلمانی شدی
از رگِ گل می تواں بستن ترا — از نسیمے می تواں خستن ترا
عشق رسوا گشتہ از فریادِ تو — زشت رو تمثالش از بہزادِ تو
زرد از آزارِ تو رخسارِ او — سردیٔ تو بردہ سوز از نارِ او
خستہ جاں از خستہ جانیہاے تو — ناتواں از ناتوانیہاے تو
گریۂ طفلانہ در پیمانہ اش — کلفتِ آہے متاعِ خانہ اش
سرخوش از دریوزۂ میخانہ ہا — جلوہ دزدِ روزنِ کاشانہ ہا
ناخوشے افسردۂ آزردۂ — از لگدکوبِ نگہباں مردۂ
از غماں مانندِ نے کاہیدۂ — وز فلک صد شکوہ برلب چیدۂ
لابہ و کیں جوہرِ آئینہ اش — ناتوانی ہمدمِ دیرینہ اش

پست بخت و زیردست و دوں نہاد — ناسزا و ناامید و نامُراد

شیونش از جانِ تو سرمایہ برد — لطفِ خواب از دیدۂ ہمسایہ برد

وائے بر عشقے کہ نارِ او فسرد
در حرم زائید و در بتخانہ مُرد

اے میانِ کیسہ ات نقدِ سخن — بر عیارِ زندگی اورا بزن

فکرِ روشن بیں عمل را رہبر است — چوں درخشِ برق پیش از تندر است

فکرِ صالح در ادب می بایدت — رجعتے سوے عرب می بایدت

دل بہ سلماے عرب باید سپُرد (۱) — تا دمد صبحِ حجاز از شامِ کُرد

از چمن زارِ عجم گل چیدۂ — نو بہارِ ہند و ایراں دیدۂ

اندکے از گرمیٔ صحرا بخور — بادۂ دیرینہ از خرما بخور

سر یکے اندر برِ گرمش بدہ — تن دمے با صرصرِ گرمش بدہ

(۱) سلمےٰ ادبیاتِ عرب میں معشوقہ کا نام ہے۔ دوسرے مصرع میں شیخ حسام الحق ضیاء الدین رحہ کے مقولہ "اَمسیتُ کُردیاً وَاَصبحتُ عَربیاً" کی طرف اشارہ ہے ؀

مدّتے غلطیدۂ اندر حریر (۱) خو بہ کرپاسِ درشتے ہم بگیر
قرنہا بر لالہ پا کوبیدۂ عارض از شبنم چو گل شوئیدۂ
خویش را بر ریگِ سوزاں ہم بزن غوطہ اندر چشمۂ زمزم بزن
مثلِ بلبل ذوقِ شیون تا کجا در چمن زاراں نشیمن تا کجا
اے ہما ازیمنِ دامت ارجمند آشیانے ساز بر کوہِ بلند
آشیانے برق و تندر در برے (۲) از کنامِ جرّۂ بازاں برترے

تا شوی در خوردِ پیکارِ حیات
جسم و جانت سوز داز نارِ حیات

(۱) ایک قسم کا سخت کپڑا۔ ۱۲ (۲) کنام: باز کے رہنے کی جگہ۔

در بیان این که تربیتِ خودی را سه مراحل است مرحلهٔ اوّل را اطاعت و مرحلهٔ دوم را ضبطِ نفس و مرحلهٔ سوم را نیابتِ الٰهی نامیده اند

مرحلهٔ اوّل اطاعت

خدمت و محنت شعارِ اشتر است | صبر و استقلال کارِ اشتر است
گام او در راه کم غوغا ستے (۱) | کارواں را زورقِ صحرا ستے

(۱) زورق کشتی۔

نقشِ پایش قسمتِ ہر بیشہ — کم خور و کم خواب و محنت پیشہ

مست زیرِ بارِ محمل می رود — پائے کوباں سوے منزل می رود

سرخوش از کیفیتِ رفتارِ خویش — در سفر صابر تر از اسوارِ خویش

تو ہم از بارِ فرائض سر متاب — (۱) برخوری از عندہٗ حسن المآب

در اطاعت کوش اے غفلت شعار — (۲) می شود از جبر پیدا اختیار

ناکس از فرماں پذیری کس شود — (۳) آتش ار باشد ز طغیاں خس شود

ہر کہ تسخیرِ مہ و پروین کند — خویش را زنجیریٔ آئیں کند

باد را زنداں گلِ خوشبو کند — قید بو را نافۂ آہو کند

می زند اختر سوے منزل قدم — پیشِ آئینے سرِ تسلیم خم

سبزہ بر دینِ نمو روئیدہ است — پائمال از ترکِ آں گردیدہ است

(۱) تلمیح ہے آیۂ قرآنی کی طرف ۱۲۔ (۲) اس شعر میں الٰہیاتِ اسلامیہ کے مشہور مسئلہ جبر و اختیار کی طرف اشارہ ہے مقصود یہ ہے کہ اعلےٰ اور سچی حریت اطاعت یعنے پابندی فرائض سے پیدا ہوتی ہے۔ ۱۲ (۳) طغیاں بمعنی سرکشی۔ حد سے گذر جانا۔ ۱۲

لالہ پیہم سوختن قانونِ او
برجہد اندر رگِ او خونِ او

قطرہا دریاست از آئینِ وصل
ذرہ ہا صحراست از آئینِ وصل

باطنِ ہر شے ز آئینے قوی
تو چرا غافل زایں ساماں روی

باز اے آزادِ دستورِ قدیم
زینتِ پا کن ہماں زنجیرِ سیم

شکوہ سنجِ سختیٔ آئیں مشو
از حدودِ مصطفےٰ بیروں مرو

مرحلۂ دوم ضبطِ نفس

نفسِ تو مثلِ شترِ خود پرور است
خود پرست و خود سوار و خود سر است

مرد شو آور زمامِ او بکف
تا شوی گوہر اگر باشی خزف

ہر کہ برخود نیست فرمانش رواں
می شود فرماں پذیر از دیگراں

طرحِ تعمیرِ تو از گل ریختند
با محبّت خوف را آمیختند

خوفِ دنیا خوفِ عقبیٰ خوفِ جاں / خوفِ آلامِ زمین و آسماں

حُبِّ مال و دولت و حُبِّ وطن / حُبِّ خویش و اقربا و حُبِّ زن

امتزاجِ ما و طیں تن پرور است / کشتۂ فحشا ہلاکِ منکر است

تا عصائے لا الٰہ داری بدست / ہر طلسمِ خوف را خواہی شکست

ہر کہ حق باشد چو جاں اندر تنش / خم نگردد پیشِ باطل گردنش

خوف را در سینۂ او راہ نیست / خاطرش مرعوبِ غیر اللہ نیست

ہر کہ در اقلیمِ لا آباد شد / فارغ از بندِ زن و اولاد شد

می کند از ماسوا قطعِ نظر (۱) / می نہد ساطور بر حلقِ پسر

با یکی مثلِ ہجومِ لشکر است / جاں بچشمِ او ز باد ارزاں تر است

لا الٰہ باشد صدف گوہر نماز / قلبِ مسلم را حجِ اصغر نماز

در کفِ مسلم مثالِ خنجر است (۲) / قاتلِ فحشا و بغی و منکر است

(۱) ساطور۔ چھری۔ حضرت ابراہیم علیہ الصلوٰۃ کی قربانی کیطرف اشارہ ہے۔ ۱۲

(۲) انّ الصلوٰۃ تنہیٰ عن الفحشاء الخ (آیۂ شریفہ)۔

روزہ بر جوع و عطش شبخوں زند (۱) خیبرِ تن پروری را بشکند

مومناں را فطرت افروز است حج ہجرت آموز و وطن سوز است حج

طاعتے سرمایۂ جمعیتے ربطِ اوراقِ کتابِ ملتے

حُبِ دولت را فنا سازد زکوٰۃ ہم مساوات آشنا سازد زکوٰۃ

دل ز حتیٰ تنفقوا محکم کند (۲) زر فزاید الفتِ زر کم کند

ایں ہمہ اسباب استحکامِ تست پختہ محکم اگر اسلامِ تست

اہلِ قوت شو ز وردِ یا قوی

تا سوارِ اشترِ خاکی شوی

مرحلۂ سوم نیابتِ الٰہی

گر شتربانی جہانبانی کنی زیبِ سر تاجِ سلیمانی کنی

---

(۱) جوع و عطش: بھوک اور پیاس - ۱۲ (۲) لن تنالوا البر حتیٰ تنفقوا (آیۂ شریفہ)

تا جهان باشد جهان آرا شوی (۱)   تاجدارِ ملکِ لایبلیٰ شوی
نائبِ حق در جهان بودن خوش است   بر عناصر حکمران بودن خوش است
نائبِ حق همچو جانِ عالم است   هستیِ او ظلِ اسمِ اعظم است
از رموزِ جزو و کل آگه بود   در جهان قائم بامر الله بود
خیمه چون در وسعتِ عالم زند   این بساطِ کهنه را برهم زند
فطرتش معموره می خواهد نمود   عالمی دیگر بیارد در وجود
صد جهان مثلِ جهانِ جزو و کل   روید از کشتِ خیالِ او چو گل
پخته سازد فطرتِ هر خام را   از حرم بیرون کند اصنام را
نغمه زا تارِ دل از مضرابِ او   بهرِ حق بیداریِ او خوابِ او
شیب را آموزد آهنگِ شباب (۲)   می دهد هر چیز را رنگِ شباب
نوعِ انسان را بشیر و هم نذیر   هم سپاهی هم سپهگر هم امیر

(۱) ملک لایبلیٰ یعنی وہ ملک جو زمانے کے دست برد سے ہمیشہ محفوظ ہے ۱۲۔ (۲) شیب۔ بڑھاپا ۱۲۔

ے علّم الاسماستے (۱) بہرِ سبحان الذی اسراستے

دستِ سفیدش محکم است (۲) قدرتِ کامل بعلمش توام است

ں گیرد بدست آں شہوار تیز تر گردد سمندِ روزگار

ساز و ہیبتِ او نیل را (۳) می برد از مصر اسرائیل را

خیزد اندر گورِ تن مردہ جانہا چوں صنوبر در چمن

د توحید ذاتِ عالم است از جلالِ او نجاتِ عالم است

شید آشنا از سایہ اش قیمتِ ہستی گراں از مایہ اش

بشد ز اعجازِ عمل می کند تجدیدِ اندازِ علل

ہ ہا خیزد ز نقشِ پاے او صد کلیم آوارۂ سیناے او

را می کند تفسیرِ نو می دہد ایں خواب را تعبیرِ نو

مکنونِ او رازِ حیات نغمۂ نشنیدۂ سازِ حیات

ے آیاتِ قرآنی کی طرف ۱۲۔ (۲) دستِ سفید حضرت موسیٰ ع کا روشن ہاتھ ۱۲
شعر میں حضرت موسیٰ ع کے قصے کی طرف تلمیح ہے۔ ۱۲

طبع مضموں بندِ فطرت خوں شود — تا دو بیتِ ذاتِ او موزوں شود
مشتِ خاکِ ما سرِ گردوں رسید — زیں غبار آں شہسوار آید پدید
خفتہ در خاکسترِ امروزِ ما — شعلۂ فردائے عالم سوزِ ما
غنچۂ ما گلستاں در دامن است — چشمِ ما از صبحِ فردا روشن است
اے سوارِ اشہبِ دوراں بیا (۱) — اے فروغِ دیدۂ امکاں بیا
رونقِ ہنگامۂ ایجاد شو — در سوادِ دیدہ ہا آباد شو
شورشِ اقوام را خاموش کن — نغمۂ خود را بہشتِ گوش کن
خیز و قانونِ اخوت ساز دہ — جامِ صہبائے محبت باز دہ
باز در عالم بیار ایامِ صلح — جنگجویاں را بدہ پیغامِ صلح
نوعِ انساں مزرع و تو حاصلی — کاروانِ زندگی را منزلی
ریخت از جورِ خزاں برگِ شجر — چوں بہاراں بر ریاضِ ما گذر
سجدہ ہائے طفلک و برنا و پیر — از جبینِ شرمسارِ ما بگیر

از وجودِ تو سر افرازیم ما
پس بہ سوزِ ایں جہاں سوزیم ما

در شرحِ اسرارِ اسمائے علی مرتضیٰؓ

ل شہِ مرداں علیؓ　　عشق را سرمایۂ ایماں علیؓ
ے دودمانش زندہ ام　　در جہاں مثلِ گہر تابندہ ام
م وارفتۂ نظارہ ام　　در خیابانش چو بو آوارہ ام
چو شد زخاکِ من ازوست　　مے اگر ریزد ز تاکِ من ازوست
ز مہرِ او آئینہ ام　　می تواں دیدن نوا در سینہ ام
فالِ پیغمبرؐ گرفت　　ملتِ حق از شکوہش فر گرفت
بنِ مبیں فرمودہ اش　　کائنات آئیں پذیر از دودہ اش

مرسلِ حق کرد نامش بوتراب / حق یدالله خواند در امّ الکتاب

هر که دانائے رموزِ زندگیست / سرِّ اسمائے علیؓ داند کہ چیست

خاکِ تاریکے کہ نامِ او تن است / عقل از بیدادِ او در شیون است

فکرِ گردوں رس زمیں پیما ازو / چشم کور و گوش ناشنوا ازو

از ہوس تیغِ دو رو دارد بدست / رہرواں را دل بریں رہزن شکست

شیرِ حق ایں خاک را تسخیر کرد / ایں گلِ تاریک را اکسیر کرد

مرتضیٰ کز تیغِ او حق روشن است / بوتراب از فتحِ اقلیمِ تن است

مردِ کشور گیر از کرّاری است / گوہرش را آبرو خود داری است

ہر کہ در آفاق گردد بوتراب / باز گرداند ز مغرب آفتاب (۱)

ہر کہ زیں بر مرکبِ تن تنگ بست / چوں نگیں بر خاتمِ دولت نشست

زیرِ پاش اینجا شکوہِ خیبر است / دستِ او آنجا قسیمِ کوثر است

از خود آگاہی یداللّٰہی کند / از یداللّٰہی شہنشاہی کند

(۱) معجزہ ردِّ خورشید ۱۲

…او دروازهٔ شہرِ علوم — زیرِ فرمانش حجاز و چین و روم
…باید شدن بر خاکِ خویش — تا مَے روشن خوری از تاکِ خویش
…ستن مذہبِ پروانگی است (۱) — خاک را اب شو کہ ایں مردانگی است
…شوائے ہمچو گل نازک بدن — تا شوی بنیادِ دیوارِ چمن
…ود آدمے تعمیر کن — آدمے را عالمے تعمیر کن
…سازی نہ دیوار و درے — خشت از خاکِ تو بندد دیگرے
…جورِ چرخِ ناہنجار تنگ — جامِ تو فریادیِ بیدادِ سنگ
…ریاد و ماتم تا کجا — سینہ کوبیہائے پیہم تا کجا
…پوشیدہ مضمونِ حیات — لذتِ تخلیق قانونِ حیات
…خلاقِ جہانِ تازہ شو — شعلہ در برکن خلیلؑ آوازہ شو
…انِ ناساعد ساختن — ہست در میداں سپر انداختن

…ت علی مرتضیٰؓ کی کنیت (ابوتراب یعنے مٹی کا باپ) کی طرف تلمیح ہے۔ ۱۲

مردِ خود دارے کہ باشد پختہ کار
با مزاجِ او بسازد روزگار

گر نہ سازد با مزاجِ او جہاں
می شود جنگ آزما با آسماں

برکند بنیادِ موجودات را
می دہد ترکیبِ نو ذرات را

گردشِ ایام را برہم زند
چرخِ نیلی فام را برہم زند

می کند از قوتِ خود آشکار
روزگارِ نو کہ باشد سازگار

در جہاں نتواں اگر مردانہ زیست
ہمچو مرداں جاں سپردن زندگیست

آزماید صاحبِ قلبِ سلیم
زورِ خود را از مہماتِ عظیم

عشق با دشوار ورزیدن خوش است
چوں خلیلؑ از شعلہ گل چیدن خوش است

ممکناتِ قوتِ مردانِ کار
گردد از مشکل پسندی آشکار

حربہ دوں ہمتاں کین است و بس
زندگی را ایں یک آئین است و بس

زندگانی قوتِ پیداستے
اصلِ او از ذوقِ استیلاستے
ق

عفوِ بیجا سردیٔ خونِ حیات
سکتۂ در بیتِ موزونِ حیات

ر قعرِ مذلت مانده است — ناتوانی را قناعت خوانده است

ی زندگی را رهزن است — بطنش از خوف و دروغ آبستن است

م اندرونِ او تهی است — شیرش از بهرِ ذمائم فربهی است

رای صاحبِ عقلِ سلیم — در کمینها می نشیند این غنیم

ندی فریبِ او مخور (۱) — مثلِ حربا هر زمان رنگش دگر

او اہلِ نظر نشناختند — پرده ها بر روی او انداختند

در از رحم و نرمی پرده دار — گاه می پوشد ردای انکسار

ستور در مجبوری است — گاه پنهان در تهِ معذوری است

ر بشکلِ تن آسانی نمود — دل ز دستِ صاحبِ قوت ربود

ئی صداقت توام است — گر خود آگاهی همین جامِ جم است

کشت است و حاصل قوت است — شرحِ رمزِ حق و باطل قوت است

: ایک قسم کا جانور جو ہر گھڑی اپنا رنگ بدلتا رہتا ہے ۱۲

مدعی گر مایہ دار از قوت است | دعویِ او بے نیاز از حجت است
باطل از قوت پذیرد شانِ حق | خویش را حق داند از بطلانِ حق
از کنِ او زہر کوثر می شود | خیر را گوید شری شر می شود
اے ز آدابِ امانت بیخبر! | از دو عالم خویش را بہتر شمر!
از رموزِ زندگی آگاہ شو | ظالم و جاہل ز غیر اللہ شو
چشم و گوش و لب کشا اے ہوشمند | گر نہ بینی راہِ حق بر من بخند

حکایتِ نوجوانے از مرو کہ پیشِ حضرت سیدِ مخدوم علی ہجویری رحمۃ اللہ علیہ آمدہ از ستم اعدا فریاد کرد

سیدِ ہجویر مخدومِ اُمم | مرقدِ او پیرِ سنجر را حرم (۱)

(۱) پیرِ سنجر۔ خواجہ معین الدین چشتی رحمۃ اللہ علیہ جو حضرت ہجویری رح کے مزار پر تشریف لائے تھے۔ ۱۲

ے کوہسار آساں گسیخت　　در زمینِ ہند تخمِ سجدہ ریخت

ذوق از جمالش تازہ شد　　حق ز حرفِ او بلند آوازہ شد

بانِ عزتِ اُمّ الکتاب　　از نگاہش خانۂ باطل خراب

حجاب از دمِ او زندہ گشت　　صبحِ ما از مہرِ او تابندہ گشت

وہم قاصدِ طیارِ عشق　　از جبینش آشکار اسرارِ عشق

تانے از کمالش سر کنم　　گلشنے در غنچۂ مضمر کنم

ے قامتش بالا چو سرو　　وارِدِ لاہور شد از شہرِ مرو

یشِ سیدِ والا جناب　　تا رباید ظلمتش را آفتاب

صورِ صفِ اعدا استم　　در میانِ سنگہا مینا استم

زاے شہِ گردوں مکاں　　زندگی کردن میانِ دشمناں

ے کہ در ذاتش جمال　　بستہ پیمانِ محبت با جلال

ے نامحرم از رازِ حیات　　غافل از انجام و آغازِ حیات

فارغ از اندیشهٔ اغیار شو — قوتِ خوابیدهٔ بیدار شو
سنگ چون بر خود گمانِ شیشه کرد — شیشه گردید و شکستن پیشه کرد
ناتوان خود را اگر رهرو شمرد — نقدِ جانِ خویش با رهزن سپرد
تا کجا خود را شماری ماء و طین (۱) — از گلِ خود شعلهٔ طور آفرین
با عزیزان سرگران بودن چرا — شکوه سنجِ دشمنان بودن چرا
راست میگویم عدو هم یارِ تست — هستیٔ او رونقِ بازارِ تست
هر که دانائے مقاماتِ خودی است — فضلِ حق داند اگر دشمن قوی است
کشتِ انسان را عدو باشد سحاب — ممکناتش را بر انگیزد ز خواب
سنگِ ره آب است اگر همت قوی است — سیل را پست و بلندِ جاده چیست
سنگِ ره گردد فسانِ تیغِ عزم — قطعِ منزل امتحانِ تیغِ عزم
مثلِ حیوان خوردن آسودن چه سود — گر بخود محکم نهٔ بودن چه سود
خویش را چون از خودی محکم کنی — تو اگر خواهی جهان برهم کنی

(۱) ماء و طین یعنی پانی اور مٹی ۱۲

ا خواہی زخود آزاد شو   گر بقا خواہی بخود آباد شو

ت مُردن از خودی غافل شدن   تو چہ پنداری فراقِ جان و تن؟

ں کُن صحبتِ یوسف مقام   از اسیری تا شہنشاہی خرام

ں اندیش و مردِ کار شو   مردِ حق شو حاملِ اسرار شو

از از داستانہا می کنم   غنچہ از زورِ نفس وا می کنم

خوشتر آں باشد کہ سرِّ دلبراں
گفتہ آید در حدیث دیگراں

کایتِ طائرے کہ از تشنگی بیتاب بود

ے از تشنگی بیتاب بود   در تنِ او دم مثالِ موجِ دود

اس ند گلزار دید   تشنگی نظارۂ آب آفرید

از فریبِ ریزۂ خورشید تاب مرغِ ناداں سنگ را پنداشت آب
مایہ اندوزِ نم از گوہر نشد زد برو منقار و کامش تر نشد
گفت الماس اے گرفتارِ ہوس! تیز بر من کردہ منقارِ ہوس
قطرۂ آبے نیم ساقی نیم من برائے دیگراں باقی نیم
قصدِ آزارم کنی دیوانۂ از حیاتِ خودنما بیگانۂ
آبِ من منقارِ مرغاں بشکند آدمی را گوہرِ جاں بشکند
طائر از الماس کامِ دل نیافت روئے خویش از ریزۂ تابندہ تافت
حسرت اندر سینہ اش آباد گشت در گلوے او نوا فریاد گشت
قطرۂ شبنم سرِ شاخِ گلے تافت مثلِ اشکِ چشمِ بلبلے
تابِ او محوِ سپاسِ آفتاب لرزہ بر تن از ہراسِ آفتاب
کوکبِ رم خوے گردوں زادۂ یکدم از ذوقِ نمود استادۂ
صد فریب از غنچہ و گل خوردۂ بہرۂ از زندگی نا بردۂ

اشکِ عاشقِ دلدادهٔ　　زیبِ مژگانے چکید آمادهٔ

ضطر زیرِ شاخِ گل رسید　　در دوانش قطرهٔ شبنم چکید

ی خواہی ز دشمن جاں بری　　از تو پرسم قطرهٔ یا گوہری!

از سوزِ تشنگی طائر گداخت　　از حیاتِ دیگرے سرمایه ساخت

سخت اندام و گوہر خو نبود　　ریزهٔ الماس بود و او نبود

از حفظِ خودی یک دم مشو　　ریزهٔ الماس شو شبنم مشو

فطرت صورتِ کہسار باش　　حاملِ صد ابرِ دریا بار باش

س را دریاب از ایجابِ خویش　　سیم شو از بستنِ سیماب خویش

نغمهٔ پیدا کن از تارِ خودی

آشکارا ساز اسرارِ خودی

حکایتِ الماس و زغال

از حقیقت باز بکشایم درے — با تو می گویم حدیثِ دیگرے

گفت با الماس در معدن زغال — اے امینِ جلوه هاے لازوال

همدمیم و هست و بودِ ما یکیست — در جهاں اصلِ وجودِ ما یکیست

من بکاں میرم ز دردِ ناکسی — تو سرِ تاجِ شهنشاهاں رسی

قدرِ من از بدگلی کمتر ز خاک — از جمالِ تو دلِ آئینه چاک

روشن از تاریکیٔ من مجمر است — پس کمالِ جوهرم خاکستر است

پشتِ پا هر کس مرا بر سر زند — بر متاعِ هستیم اخگر زند

بر سر و سامانِ من باید گریست — برگ و سازِ هستیم دانی که چیست؟

موجهٔ دودے بهم پیوستهٔ — مایه دارِ یک شرارِ جستهٔ

مثلِ انجم روے تو هم خوے تو — جلوه ها خیزد ز هر پهلوے تو

گاه نورِ دیدهٔ قیصر شوی
گاه زیبِ دستهٔ خنجر شوی

گفت الماس اے رفیقِ نکته بیں!
تیره خاک از پختگی گردد نگیں

تا به پیرامونِ خود در جنگ شد
پخته از پیکار مثلِ سنگ شد

پیکرم از پختگی ذوالنور شد
سینه ام از جلوه ها معمور شد

خوار گشتی از وجودِ خامِ خویش
سوختی از نرمیٔ اندامِ خویش

فارغ از خوف و غم و وسواس باش
پخته مثلِ سنگ شو الماس باش

می شود از وے دو عالم مستنیر
هر که باشد سخت کوش و سخت گیر

مشت خاکے اصلِ سنگِ اسود است
کو سر از جیبِ حرم بیروں زد است

رتبه اش از طور بالاتر شد است
بوسه گاهِ اسود و احمر شد است

در صلابت آبروے زندگی است
ناتوانی ناکسی ناپختگی است

حکایتِ شیخ و برہمن و مکالمۂ گنگا و ہمالہ

در معنی ایں کہ تسلسل حیاتِ ملیہ از محکم گرفتن روایاتِ مخصوصۂ ملیہ می باشد

در بنارس برہمنے محترم — سر فرو اندر یمِ بود و عدم
بہرۂ وافر ز حکمت داشتے — با خدا جویاں ارادت داشتے
ذہنِ او گیرا و ندرت کوش بود — با ثریا عقلِ او ہمدوش بود
آشیانش صورتِ عنقا بلند — مہر و مہ بر شعلۂ فکرش سپند
مدتے مینائے او در خوں نشست — ساقیِ حکمت بجامش مے نہ بست
در ریاضِ علم و دانش دام چید — چشمِ دامش طائرِ معنی ندید

(۱) برہمن [illegible] ۱۲

ناخنِ فکرش بخون آلوده ماند　　عقدهٔ بود و عدم نکشوده ماند

آه بر لب شاهدِ حرمانِ او　　چهرهٔ غمّازِ دلِ حیرانِ او

رفت روزے نزدِ شیخِ کاملے　　آنکه اندر سینه پرورد دلے

گوش بر گفتارِ آن فرزانه داد　　بر لبِ خود مُهرِ خاموشی نهاد

گفت شیخ اے طائفِ چرخِ بلند　　اندکے عهدِ وفا با خاک بند

تا شدی آوارهٔ صحرا و دشت　　فکرِ بیباکِ تو از گردوں گذشت

با زمیں در ساز اے گردوں نورد　　در تلاشِ گوهرِ انجم مگرد

من نگویم از بتاں بیزار شو　　کافری شائستهٔ زنّار شو

اے امانت دارِ تهذیبِ کهن　　پشتِ پا بر مسلکِ آبا مزن

گر ز جمعیت حیاتِ ملت است　　کفر هم سرمایهٔ جمعیت است

تو که هم در کافری کامل نهٔ　　در خورِ طوفِ حریمِ دل نهٔ

مانده ایم از جادهٔ تسلیم دور　　تو ز آذر من ز ابراهیم دور

قیسِ ما سودائیِ محمل نشد　　در جنونِ عاشقی کامل نشد

مردُ چوں شمعِ خودی اندر وجود

از خیالِ آسماں پیما چہ سود

آب زد در دامنِ کہسار چنگ　　گفت روزے با ہمالہ رودِ گنگ

اے ز صبحِ آفرینش یخ بدوش　　پیکرت از رودہا زنّار پوش

حق ترا با آسماں ہمراز ساخت　　پات محرومِ خرامِ ناز ساخت

طاقتِ رفتار راز پایت ربود　　ایں وقار و رفعت و تمکیں چہ سود

زندگانی از خرامِ پیہم است　　برگ و سازِ ہستیٔ موج از رم است

کوہ چوں ایں طعنہ از دریا شنید　　ہم چو بحرِ آتش از کیں بر دمید

گفت اے پہنائے تو آئینہ ام　　چوں تو صد دریا درونِ سینہ ام

ایں خرامِ ناز و سامانِ فناست　　ہر کہ از خود رفت شایانِ فناست

از مقامِ خود نداری آگہی　　بر زیانِ خویش نازی ابلہی!

(۱) اے ز بطنِ چرخِ گرداں زادۂ — از تو بہتر ساحلِ افتادۂ

ہستیٔ خود نذرِ قلزم ساختی — پیشِ رہزن نقدِ جاں انداختی

(۲) ہمچو گل در گلستاں خوددار شو — بہرِ نشرِ بوئے گلچیں مرو

([illegible]) ۱۲

زندگی برجائے خود بالیدن است — از خیابانِ خودی گل چیدن است

قرنہا بگذشت و من پا در گِلم — تو گماں داری کہ دور از منزلم

ہستیم بالید تا گردوں رسید — زیرِ دامانم ثریا آرمید

(۳) ہستیٔ تو بے نشاں در قلزم است — ذرۂ من سجدہ گاہِ انجم است

([illegible]) ۱۲

چشمِ من بینائے اسرارِ فلک — آشنا گوشم ز پروازِ ملک

تا ز سوزِ سعیٔ پیہم سوختم — لعل و الماس و گہر اندوختم

(۴) "در درونم سنگ و اندر سنگ نار — آب را بر نارِ من نبود گذار"

([illegible]) ۱۲

قطرۂ؟ خود را بپائے خود مریز — در تلاطم کوش و با قلزم ستیز

آبِ گوہر خواہ و گوہر ریزہ شو — بہرِ گوشِ شاہدے آویزہ شو

ہنود کا عقیدہ ہے کہ دریٔ گنگا کا سرچشمہ آسمان پر ہے ۱۲

یا خود افزا شو سبک رفتار شو / ابرِ برق انداز و دریا بار شو

از تو قلزم گدیۂ طوفاں کند / شکوہ ہا از تنگیٔ داماں کند

کمتر از موجے شمارد خویش را

پیشِ پاے تو گذارد خویش را

در بیان این کہ مقصدِ حیاتِ مسلم اعلاے کلمۃ اللہ است و جہاد اگر محرّکِ او جوع الارض[1] باشد در مذہبِ اسلام حرام است

قلب را از صبغۃ اللہ رنگ دہ[2] / عشق را ناموس و نام و ننگ دہ

(۱) جوع الارض ، تسخیرِ ممالک ۱۲ (۲) صبغۃ اللہ ، تلمیح ہے آیۂ شریفہ وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللّٰہِ صِبْغَۃً کی طرف ۱۲

طبع مسلم از محبت قاہر است | مسلم ار عاشق نباشد کافر است
تابع حق دیدنش نادیدنش | خوردنش نوشیدنش خوابیدنش
در رضایش مرضیٔ حق گم شود | "ایں سخن کے باورِ مردم شود"
خیمہ در میدانِ الااللہ زدست | در جہاں شاہد علی الناس آمدست
شاہدِ حالش نبیِ انس و جاں | شاہدے صادق ترینِ شاہداں
قال را بگذار و بابِ حال زن | نورِ حق بر ظلمتِ اعمال زن
در قبائے خسروی درویش زی | دیدہ بیدار و خدا اندیش زی
قربِ حق از ہر عمل مقصود دار | تا ز تو گردد جلالش آشکار
صلح شر گردد چو مقصود است غیر | گر خدا باشد غرض جنگ است خیر
گر نہ گردد حق ز تیغِ ما بلند | جنگ باشد قوم را نا ارجمند
حضرتِ شیخ میانمیرِ ولی | ہر خفی از نورِ جانِ او جلی
بر طریقِ مصطفےٰ محکم پئے | نغمۂ عشق و محبت را نئے

تربتش ایمانِ خاکِ شہرِ ما مشعلِ نورِ ہدایت بہرِ ما

بر درِ او جبہہ فرسا آسماں از مریدانش شہِ ہندوستاں

شاہ تخمِ حرص در دل کاشتے قصدِ تسخیرِ ممالک داشتے

از ہوس آتش بجاں افروختے تیغ را ہَل مِن مَزِید آموختے

در دکن ہنگامہ ہا بسیار بود لشکرش در عرصۂ پیکار بود

رفت پیشِ شیخِ گردوں پایۂ تا بگیرد از دعا سرمایۂ

مسلم از دنیا سوے حق رم کند از دُعا تدبیر را محکم کند

شیخ از گفتارِ شہ خاموش ماند بزمِ درویشاں سراپا گوش ماند

تا مریدے سکّۂ سیمیں بدست لب کشود و مہرِ خاموشی شکست

گفت ایں نذرِ حقیر از من پذیر اے ز حق آوارگاں را دستگیر

غوطہ ہا زد در خوئے محنت تنم (۱) تا گرہ زد درہمے را دامنم

(۱) خوے (تلفظ خَے) پسینہ ۱۲

گفت شیخ این زر حق سلطانِ ماست — آنکه در پیراہنِ شاہی گداست
حکمرانِ مہر و ماہ و انجم است — شاہِ ما مفلس ترینِ مردم است
دیدہ بر خوانِ اجانب دوخت است — آتشِ جوعش جہانے سوخت است
قحط و طاعون تابعِ شمشیرِ او — عالمے ویرانہ از تعمیرِ او
خلق در فریاد از ناداریش — از تہیدستی ضعیف آزاریش
سطوتش اہلِ جہاں را دشمن است — نوعِ انساں کارواں او رہزن است
از خیالِ خود فریب و فکرِ خام — می کند تاراج را تسخیر نام
عسکرِ شاہی و افواجِ غنیم — ہر دو از شمشیرِ جوعِ او دو نیم
آتشِ جانِ گدا جوعِ گداست — جوعِ سلطاں ملک و ملت را فناست

ہر کہ خنجر بہرِ غیر اللہ کشید
تیغِ او در سینۂ او آرمید

(۱) جوع۔ بھوک ۱۲

اندرز[1] میرِ نجات نقشبند المعروف بہ بابائے صحرائی کہ برائے مسلمانانِ ہندوستان رقم فرمودہ است

اے کہ مثلِ گُل ز گِل بالیدۂ — تو ہم از بطنِ خودی زائیدۂ

از خودی مگذر بقا انجام باش — قطرۂ می باش و بحر آشام باش

تو کہ از نورِ خودی تابندۂ — گر خودی محکم کنی پائندۂ

سود در جیبِ ہمیں سوداستے — خواجگی از حفظِ ایں کالاستے

ہستی و از نیستی ترسیدۂ — اے سرت گردم غلط فہمیدۂ

چوں خبر دارم ز سازِ زندگی — با تو گویم چیست رازِ زندگی

غوطہ در خود صورتِ گوہر زدن — پس ز خلوت گاہِ خود سر بر زدن

---

(۱) اندرز: نصیحت ۱۲

زیرِ خاکستر شرار اندوختن — شعلہ گردیدن نظرہا سوختن

خانہ سوزِ محنتِ چل سالہ شو — طوفِ خود کن شعلۂ جوّالہ شو

زندگی از طوفِ دیگر رستن است — خویش را بیت الحرم دانستن است

پر زن و از جذبِ خاک آزاد باش — ہمچو طائر ایمن از افتاد باش

تو اگر طائر نۂ اے ہوشمند — بر سرِ غارِ آشیانِ خود مبند

اے کہ باشی در پئے کسبِ علوم — با تو میگویم پیامِ پیرِ روم

علم را بر تن زنی مارے بود — علم را بر دل زنی یارے بود

آگہی از قصۂ آخوندِ روم — آنکہ داد اندر حلب (۱) درسِ علوم

پائے در زنجیرِ توجیہاتِ عقل — کشتیش طوفانیٔ ظلماتِ عقل

موسیٰ بیگانۂ سینائے عشق — بیخبر از عشق و از سودائے عشق

از تشکک گفت و از اشراق گفت (۲) — وز حِکَم صد گوہرِ تابندہ سفت

(۱) حلب ملکِ شام میں ایک مشہور شہر ہے۱۲

(۲) تشکک و اشراق۔ قدیم فلسفۂ یونان کے دو اسکول۔ موخر الذکر افلاطون کے فلسفے کا نتیجہ ہے۔ مسلمانوں میں اس کے جامع اور مرتب شیخ شہاب الدین سہروردی مقتول تھے۔ جن کو سلطان صلاح الدین رح نے علماے وقت کے فتوے پر قتل کروادیا تھا۔۱۲

عقدہاے قولِ مشائیں کشود (۱) نورِ فکرش ہر خفی را وا نمود
گرد و پیشش بود انبارِ کتب برلبِ او شرحِ اسرارِ کتب
پیرِ تبریزی ز ارشادِ کمال (۲) جُست راہِ مکتبِ مُلا جلال
گفت ایں غوغا و قیل و قال چیست ایں قیاس و وہم و استدلال چیست
مولوی فرمود ناداں لب بہ بند بر مقالاتِ خرد منداں مخند
پاے خویش از مکتبم بیروں گزار قیل و قال است ایں ترا با وے چہ کار
قالِ ما از فہمِ تو بالا تر است شیشۂ ادراک را روشنگر است
سوزِ شمس از گفتۂ مُلا فزود آتشے از جانِ تبریزی کشود
بر زمیں برقِ نگاہِ او فتاد خاک از سوزِ دمِ او شعلہ زاد
آتشِ دل خرمنِ ادراک سوخت دفترِ آں فلسفی را پاک سوخت
مولوی بیگانہ از اعجازِ عشق ناشناسِ نغمہاے سازِ عشق

(۱) مشائین: حکما کا وہ گروہ جو ارسطو کا متبع ہے ۱۲
(۲) کمال: حضرت شیخ کمال الدین جُنیدی رحمۃ اللہ علیہ ۱۲

گفت ایں آتش چساں افروختی — دفترِ اربابِ حکمت سوختی

گفت شیخ اے مسلمِ زنار دار — ذوق و حال است ایں ترا با وے چہ کار

حالِ ما از فکرِ تو بالاتر است — شعلۂ ما کیمیاے احمر است

ساختی از برفِ حکمت ساز و برگ — (۱) از سحابِ فکرِ تو بارد تگرگ

آتشے افروز از خاشاکِ خویش — شعلۂ تعمیر کن از خاکِ خویش

علمِ مسلم کامل از سوزِ دل است — معنیٔ اسلام ترکِ آفل است

چوں ز بندِ آفل ابراہیم رست
در میانِ شعلہ ہا نیکو نشست

علمِ حق را در قفا انداختی (۲) — بہرِ نانے نقدِ دیں در باختی

گرم رو در جستجوے سُرمۂ — واقف از چشمِ سیاہِ خود نۂ

(۱) تگرگ: اولہ (۲) آفل: غروب ہونے والا۔ زوال پذیر۔ تلمیح آیۂ شریفہ لَآ اُحِبُّ الْاٰفِلِیْنَ کی طرف ۱۲۔

(۳) در قفا انداختن: بے پروائی کرنا ۱۲

آبِ حیواں از دمِ خنجر طلب — از دہانِ اژدہا کوثر طلب

ق

سنگِ اسود از درِ بتخانہ خواہ — نافۂ مشک از سگِ دیوانہ خواہ

سوزِ عشق از دانشِ حاضر مجوے — کیفِ حق از جامِ ایں کافر مجوے

مدتے محوِ تگ و دو بودہ ام — رازدانِ دانشِ نو بودہ ام

باغباناں امتحانم کردہ اند — محرمِ ایں گلستانم کردہ اند

گلستانے لالہ زارِ عبرتے — چوں گلِ کاغذ سراب نکہتے

تا ز بندِ ایں گلستاں رستہ ام — آشیاں بر شاخِ طوبیٰ بستہ ام

دانشِ حاضر حجابِ اکبر است (۱) — بت پرست و بت فروش و بتگر است

پا بزندانِ مظاہر بستۂ — از حدودِ حس بروں ناجستۂ

در صراطِ زندگی از پا فتاد — بر گلوے خویشتن خنجر نہاد

آتشے دارد مثالِ لالہ سرد — شعلۂ دارد مثالِ ژالہ سرد

فطرتش از سوزِ عشق آزاد ماند — در جہانِ جستجو ناشاد ماند

(۱) دانشِ حاضر سے مراد زمانۂ حال کے علوم و فنون

عشق افلاطونِ علت ہائے عقل
بہ شود از نشترش سودائے عقل

جملہ عالم ساجد و مسجود عشق
سومناتِ عقل را محمود عشق

این مئے دیرینہ در میناش نیست

شورِ یاربِ قسمتِ شبہاش نیست

قیمتِ شمشادِ خود نشناختی
سروِ دیگر را بلند انداختی

مثلِ نے خود را از خود کردی تہی
بر نوائے دیگراں دل می نہی

اے گدائے ریزہ از خوانِ غیر
جنسِ خود می جوئی از دکانِ غیر

بزمِ مسلم از چراغِ غیر سوخت
مسجدِ او از شرارِ دیر سوخت

از سوادِ کعبہ چوں آہو رمید
ناوکِ صیاد پہلویش درید

شد پریشاں برگِ گل چوں بوئے خویش
اے ز خود رم کردہ باز آ سوئے خویش

اے امینِ حکمتِ اُمّ الکتاب
وحدتِ گم گشتۂ خود باز یاب

ما کہ دربانِ حصارِ ملتیم
کافر از ترکِ شعارِ ملتیم

ساقئ دیرینہ را ساغر شکست ‎ ‎ ‎ ‎ بزمِ رندانِ حجازی بر شکست

کعبہ آباد است از اصنامِ ما ‎ ‎ ‎ ‎ خندہ زن کفر است بر اسلامِ ما

شیخ در عشقِ بتاں اسلام باخت ‎ ‎ ‎ ‎ رشتۂ تسبیح از زنار ساخت

پیرہا پیر از بیاضِ مو شدند ‎ ‎ ‎ ‎ سخرہ (۱) بہرِ کودکانِ کو شدند

دلِ ز نقشِ لاالٰہ بیگانۂ ‎ ‎ ‎ ‎ از صنم ہائے ہوس بتخانۂ

می شود ہر مو درازے خرقہ پوش ‎ ‎ ‎ ‎ آہ زیں سوداگرانِ دیں فروش

با مُریداں روز و شب اندر سفر ‎ ‎ ‎ ‎ از ضرورت ہائے ملّت بیخبر

دیدہ ہا بے نور مثلِ نرگس اند ‎ ‎ ‎ ‎ سینہ ہا از دولتِ دل مفلس اند

واعظاں ہم صوفیاں منصب پرست ‎ ‎ ‎ ‎ اعتبارِ ملّتِ بیضا شکست

واعظِ ما چشم بر بتخانہ دوخت ‎ ‎ ‎ ‎ مفتئ دینِ مبیں فتوے فروخت

چیست یاراں بعد ازیں تدبیرِ ما

رُخ سوے میخانہ دارد پیرِ ما

(۱) سخرہ بمعنی مذاق ۱۲

الوقتُ سیفٌ

سبز بادا خاکِ پاکِ شافعی / عالمے سرخوش ز تاکِ شافعی

فکرِ او کوکب ز گردوں چیدہ است / (۱) سیفِ بُرّاں وقت را نامیدہ است

من چہ گویم سرِّ ایں شمشیر چیست / آبِ او سرمایہ دار از زندگیست

صاحبش بالاتر از اُمید و بیم / دستِ او بیضا تر از دستِ کلیم

سنگ از یک ضربتِ او تر شود / بحر از محرومیِ نم بر شود

در کفِ موسٰے ہمیں شمشیر بود / کارِ او بالاتر از تدبیر بود

سینۂ دریائے احمر چاک کرد / قلزمے را خشک مثلِ خاک کرد

پنجۂ حیدرؓ کہ خیبر گیر بود / قوتِ او از ہمیں شمشیر بود

گردشِ گردونِ گرداں دیدنی است / انقلابِ روز و شب فہمیدنی است

---

(۱) الوقتُ سیفٌ مقولہ ہے حضرتِ امامِ شافعی رحمۃ اللہ علیہ کا ۱۲

ای اسیرِ دوش و فردا در نگر
در دلِ خود عالمِ دیگر نگر

در گِلِ خود تخمِ ظلمت کاشتی
وقت را مثلِ خطے پنداشتی

باز با پیمانۂ لیل و نہار
فکرِ تو پیمود طولِ روزگار

ساختی ایں رشتہ را زنّارِ دوش
گشتۂ مثلِ بتاں باطل فروش

کیمیا بودی و مشتِ گِل شدی
سِرّ حق زائیدی و باطل شدی

مسلمی؟ آزادِ ایں زنّار باش
شمعِ بزمِ ملّتِ احرار باش

تو کہ از اصلِ زماں آگہ نۂ
از حیاتِ جاوداں آگہ نۂ

تا کجا در روز و شب باشی اسیر
رمزِ وقت از لی مع اللہ یاد گیر (۱)

ایں و آں پیداست از رفتارِ وقت
زندگی سرّیست از اسرارِ وقت

اصلِ وقت از گردشِ خورشید نیست
وقت جاوید است و خور جاوید نیست

عیش و غم عاشور و ہم عید است وقت
سرِّ تابِ ماہ و خورشید است وقت

(۱) لی مع اللہ وقتٌ حدیث مشہور ۱۲

وقت را مثلِ مکاں گسترده‌ٔ | امتیازِ دوش و فردا کرده‌ٔ
ای چو بو رم کرده از بستانِ خویش | ساختی از دستِ خود زندانِ خویش
وقتِ ما کو اوّل و آخر ندید | از خیابانِ ضمیرِ ما دمید
زنده از عرفانِ اصلش زنده تر | هستیٔ او از سحر تابنده تر

زندگی از دہر و دہر از زندگی است

لاتَسُبُّوا الدّهر فرمانِ نبیؐ است

نکتهٔ می گویمت روشن چو دُر | تا شناسی امتیازِ عبد و حُر
عبد گردد یاوه در لیل و نهار | در دلِ حُر یاوه گردد روزگار
عبد از ایّام می بافد کفن | روز و شب را می تند بر خویشتن
مردِ حُر خود را ز گِل بر می کَنَد | خویش را بر روزگاراں می تند
عبد چوں طائر بدامِ صبح و شام | لذّتِ پرواز بر جانش حرام

(۱) لاتسبّوا الدّہر، زمانے کو بُرا بھلا مت کہو۔

سینهٔ آزادهٔ چابک نفس — طائرِ ایام را گردد قفس

عبد را تحصیلِ حاصل فطرت است — وارداتِ جانِ او بی ندرت است

از گرانخیزی مقامِ او همان — ناله‌های صبح و شامِ او همان

دمبدم نو آفرینی کارِ حُر — نغمهٔ پیهم تازه ریزد تارِ حُر

فطرتش زحمت کشِ تکرار نیست — جادهٔ او حلقهٔ پرکار نیست

عبد را ایام زنجیر است و بس — بر لبِ او حرفِ تقدیر است و بس

همتِ حُر با قضا گردد مشیر — حادثات از دستِ او صورت پذیر

رفته و آینده در موجودِ او — دیرها آسوده اندر زودِ او

آمد از صوت و صدا پاک این سخن — در نمی آید به ادراک این سخن

گفتم و حرفم ز معنی شرمسار — شکوهٔ معنی که با حرفم چه کار

زنده معنی چون به حرف آمد بمرد — از نفس‌های تو نارِ او فسرد

نکتهٔ غیب و حضور اندر دل است — رمزِ ایام و مرور اندر دل است

نغمهٔ خاموش دارد سازِ وقت
غوطه در دل زن که بینی رازِ وقت

یاد ایامی که سیفِ روزگار — با توانا دستیِ ما بود یار
تخمِ دیں در کشتِ دلها کاشتیم — پرده از رخسارِ حق برداشتیم
ناخنِ ما عقدهٔ دنیا کشاد — بختِ این خاک از سجودِ ما کشاد
از خُمِ حق بادهٔ گلگوں زدیم — بر کهن میخانه‌ها شبخوں زدیم
اے میِ دیرینه در مینائے تو — شیشه آب از گرمیِ صهبائے تو
از غرور و نخوت و کبر و منی — طعنه بر ناداریِ ما میزنی
جامِ ما هم زیبِ محفل بوده است — سینهٔ ما صاحبِ دل بوده است
عصرِ نو از جلوه‌ها آراسته — از غبارِ پائے ما برخاسته
کشتِ حق سیراب گشت از خونِ ما — حق پرستانِ جهاں ممنونِ ما
عالم از ما صاحبِ تکبیر شد — از گلِ ما کعبه‌ها تعمیر شد

حرفِ اِقْرَأ حق بما تعلیم کرد (۱) رزقِ خویش از دستِ ما تقسیم کرد
گرچہ رفت از دستِ ما تاج و نگیں ما گدایاں را بچشمِ کم مبیں
در نگاہِ تو زیاں کاریم ما کہنہ پنداریم ما خواریم ما
اعتبار از لاالٰہ داریم ما ہر دو عالم را نگہ داریم ما
از غمِ امروز و فردا رستہ ایم با کسے عہدِ محبت بستہ ایم
در دلِ حق سِرِّ مکنونیم ما وارثِ موسےٰ و ہارونیم ما
مہر و مہ روشن ز تابِ ما ہنوز برقہا دارد سحابِ ما ہنوز

ذاتِ ما آئینۂ ذاتِ حق است
ہستیٔ مُسلم ز آیاتِ حق است

---

(۱) اقرأ تلمیح ہے آیۂ شریفہ اقرأ باسم ربك الّذی خلق کی طرف ۱۲

دُعا

اے چو جاں اندر وجودِ عالمی
جانِ ما باشی و از ما می رمی

نغمہ از فیضِ تو در عودِ حیات (۱)
موت در راہِ تو محسودِ حیات

باز تسکینِ دلِ ناشاد شو
باز اندر سینہ ہا آباد شو

باز از ما خواہ ننگ و نام را
پختہ تر کن عاشقانِ خام را

از مقدر شکوہ ہا داریم ما
نرخِ تو بالا و نا داریم ما

از تہیدستاں رُخِ زیبا مپوش
عشقِ سلمان رضؓ و بلال رضؓ ارزاں فروش

چشمِ بیخواب و دلِ بیتاب دہ
باز مارا فطرتِ سیماب دہ

آیتے بنما ز آیاتِ مبیں (۲)
تا شود اعناقِ اعدا خاضعیں

(۱) عود: ایک قسم کا ساز ۱۲

(۲) تلمیح ہے آیہ شریفہ ان نشا ننزل علیہم من السماء آیۃ فظلت اعناقہم لہا خاضعین کی طرف ۱۲

کوہِ آتش خیز کن این کاہ را
زآتشِ ما سوز غیر اللہ را

رشتۂ وحدت چو قوم از دست داد
صد گرہ بر روے کارِ ما فتاد

ما پریشاں در جہاں چوں اختریم
ہمدم و بیگانہ از یک دیگریم

باز ایں اوراق را شیرازہ کن
باز آئینِ محبت تازہ کن

باز ما را بر ہماں خدمت گمار
کارِ خود با عاشقانِ خود سپار

رہرواں را منزلِ تسلیم بخش
قوتِ ایمانِ ابراہیم بخش

عشق را از شغلِ لا آگاہ کن
آشنائے رمزِ الا اللہ کن

منکہ بہرِ دیگراں سوزم چو شمع
بزمِ خود را گریہ آموزم چو شمع

یا رب آں اشکے کہ باشد دلفروز
بیقرار و مضطر و آرام سوز

کارمش در باغ و روید آتشے
از قبائے لالہ شوید آتشے

دل بدوش و دیدہ بر فردا ستم
در میانِ انجمن تنہا ستم

"هر کسے از ظنِ خود شد یارِ من
از درونِ من نجست اسرارِ من"

در جهاں یا رب ندیمِ من کجاست
نخلِ سینایم کلیمِ من کجاست

ظالمم بر خود ستم ہا کرده ام
شعلۂ را در بغل پرورده ام

شعلۂ غارت گرِ سامانِ ہوش
آتشے افگنده در دامانِ ہوش

عقل را دیوانگی آموخته
علم را سامانِ ہستی سوخته

آفتاب از سوزِ او گردوں مقام
برقہا اندر طوافِ او مدام

ہمچو شبنم دیدۂ گریاں شدم
تا امینِ آتشِ پنہاں شدم

شمع را سوزِ عیاں آموختم
خود نہاں از چشمِ عالم سوختم

شعلہ ہا آخر ز ہر مویم دمید
از رگِ اندیشہ ام آتش چکید

عندلیبم از شررہا دانہ چید
نغمۂ آتش مزاجے آفرید

سینۂ عصرِ من از دل خالی است
می تپد مجنوں کہ محمل خالی است

شمع را تنہا تپیدن سہل نیست
آہ یک پروانۂ من اہل نیست

انتظارِ غمگسارے تا کجا — جستجوے رازدارے تا کجا
اے ز رویت ماہ و انجم مستنیر — آتشِ خود را ز جانم باز گیر
ایں امانت باز گیر از سینہ ام — خارِ جوہر برکش از آئینہ ام
یا مرا یک ہمدمِ دیرینہ دہ — عشقِ عالم سوز را آئینہ دہ
موج در بحر است ہم پہلوے موج — ہست با ہمدم تپیدن خوے موج
بر فلک کوکب ندیمِ کوکب است — ماہِ تاباں سر بزانوے شب است
روز پہلوے شبِ یلدا زند — خویش را امروز بر فردا زند
ہستیٔ جوے بجوے گم شود — موجۂ بادے ببوے گم شود
ہست در ہر گوشۂ ویرانہ رقص — میکند دیوانہ با دیوانہ رقص
گرچہ تو در ذاتِ خود یکتاستی — عالمے از بہرِ خویش آراستی
من مثالِ لالۂ صحراستم — در میانِ محفلے تنہاستم
خواہم از لطفِ تو یارے ہمدمے — از رموزِ فطرتِ من محرمے

ہمدمے دیوانۂ فرزانۂ　　از خیالِ این و آں بیگانۂ

تا بجانِ او سپارم ہوے خویش　　باز بینم در دلِ او روے خویش

سازم از مشتِ گلِ خود پیکرش

ہم صنم او را شوم ہم آذرش

تمت

رموزِ بیخودی

جهد کن در بیخودی خود را بیاب

زود تر واللہ اعلم بالصواب

(مولانا روم رح)

پیشکش بحضورِ ملّتِ اسلامیہ

منکر نتواں گشت اگر دم زنم از عشق

این نشّہ بمن نیست اگر با دگرے ہست (عرفی)

اے ترا حق خاتمِ اقوام کرد — بر تو ہر آغاز را انجام کرد

اے مثالِ انبیا پاکانِ تو — ہمگرِ دلہا جگر چاکانِ تو

اے نظر بر حسنِ ترسا زادۂ — اے ز راہِ کعبہ دور افتادۂ

اے فلک مشتِ غبارِ کوے تو — "اے تماشاگاہِ عالم روے تو"

ہمچو موج آتش تہ پا میروی — "تو کجا بہرِ تماشا میروی"

رمزِ سوز آموز از پروانۂ — در شررِ تعمیر کن کاشانۂ

طرحِ عشق انداز اندر جانِ خویش — تازہ کن با مصطفےٰ پیمانِ خویش

خاطرم از صحبتِ ترسا گرفت
تا نقابِ روی تو بالا گرفت

هم نوا از جلوهٔ اغیار گفت
داستانِ گیسو و رخسار گفت

بر درِ ساقی جبین فرسود او
قصهٔ مغ زادگاں پیمود او

من شهیدِ تیغِ ابروی توام
خاکم و آسودهٔ کوی توام

از ستایش گستری بالاترم
پیشِ ہر دیواں فرو ناید سرم

از سخن آئینه سازم کرده اند
وز سکندر بی نیازم کرده اند

بارِ احساں بر نتابد گردنم
در گلستاں غنچه گردد دامنم

محنت کوشم مثلِ خنجر در جہاں
آب خود می گیرم از سنگِ گراں

گرچہ بحرم موجِ من بیتاب نیست
بر کفِ من کاسهٔ گرداب نیست

پردهٔ رنگم شمیمی نیستم
صیدِ ہر موجِ نسیمی نیستم

در شرار آبادِ ہستی اخگرم
خلعتی بخشد مرا خاکسترم

بر درت جانم نیاز آورده است
ہدیهٔ سوز و گداز آورده است

زآسمانِ آبگوں یم می چکد ۔۔۔ بر دلِ گرمم دمادم می چکد

من زجُو باریکتر می سازمش ۔۔۔ تا بہ صحنِ گلشنت اندازمش

زانکہ تو محبوبِ یارِ ماستی ۔۔۔ ہمچو دل اندر کنارِ ماستی

عشق تا طرحِ فغاں در سینہ ریخت ۔۔۔ آتشِ او از دلم آئینہ ریخت

مثلِ گل از ہم شگافم سینہ را ۔۔۔ پیشِ تو آویزم ایں آئینہ را

تا نگاہے افگنی بر روے خویش ۔۔۔ می شوی زنجیریٔ گیسوے خویش

باز خوانم قصۂ پارینہ ات

تازہ سازم داغہاے سینہ ات

از پئے قومِ ز خود نامحرمے ۔۔۔ خواستم از حق حیاتِ محکمے

در سکوتِ نیم شب نالاں بدم ۔۔۔ عالم اندر خواب و من گریاں بدم

جانم از صبر و سکوں محروم بود ۔۔۔ وردِ من یَا حَیُّ یَا قَیُّوم بود

آرزوے داشتم خوں کردمش ۔۔۔ تا ز راہِ دیدہ بیروں کردمش

سوختن چوں لالہ پیہم تا کجا
از سحر دریوزِ شبنم تا کجا

اشکِ خود بر خویش میریزم چو شمع
با شبِ یلدا در آویزم چو شمع

جلوہ را افزودم و خود کاستم
دیگراں را محفلے آراستم

یک نفس فرصت ز سوزِ سینہ نیست
ہفتہ ام شرمندۂ آدینہ نیست

جانم اندر پیکرِ فرسودۂ
جلوۂ آہے است گرد آلودۂ

چوں مرا صبحِ ازل حق آفرید
نالہ در ابریشمِ عودم تپید

نالۂ افشاگرِ اسرارِ عشق
خونبہاے حسرتِ گفتارِ عشق

فطرتِ آتش دہد خاشاک را
شوخئ پروانہ بخشد خاک را

عشق را داغے مثالِ لالہ بس
در گریبانش گلِ یک نالہ بس

من ہمیں یک گل بدستارت زنم
محشرے بر خوابِ سرشارت زنم

تا ز خاکت لالہ زار آید پدید
از دمت بادِ بہار آید پدید

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

رموزِ بیخودی

تمہید

در معنئ ربطِ فرد و ملت

فرد را ربطِ جماعت رحمت است | جوہر او را کمال از ملت است
تا توانی با جماعت یار باش | رونقِ ہنگامۂ احرار باش

حرزِ جاں کن گفتۂ خیر البشرؐ — ہست شیطاں از جماعت دور تر
فرد و قوم آئینۂ یک دیگر اند — سلک و گوہر کہکشان و اختر اند
فرد می گیرد ز ملت احترام — ملت از افراد می یابد نظام
فرد تا اندر جماعت گم شود — قطرۂ وسعت طلب قلزم شود
مایہ دارِ سیرتِ دیرینہ او — رفتہ و آئندہ را آئینہ او
وصلِ استقبال و ماضی ذاتِ او — چوں ابد لا انتہا اوقاتِ او
در دلش ذوقِ نمو از ملت است — احتسابِ کارِ او از ملت است
پیکرش از قوم و ہم جانش ز قوم — ظاہرش از قوم و پنہانش ز قوم
در زبانِ قوم گویا می شود — بر رہِ اسلاف پویا می شود
پختہ تر از گرمئ صحبت شود — تا بمعنی فرد ہم ملّت شود
وحدتِ او مستقیم از کثرت است — کثرت اندر وحدتِ او وحدت است
لفظ چوں از بیتِ خود بیروں نشست — گوہرِ مضموں بجیبِ خود شکست

برگِ سبزے کز نہالِ خویش ریخت　　از بہاراں تارِ اُمیدش گسیخت

ہر کہ آب از زمزمِ ملت نخورد　　شعلہ ہاے نغمہ در عودش فسرد

فردِ تنہا از مقاصد غافل است　　قوتش آشفتگی را مائل است

قوم با ضبط آشنا گرداندش　　نرم رو مثلِ صبا گرداندش

پا بہ گِل مانندِ شمشادش کند　　دست و پا بندد کہ آزادش کند

چوں اسیرِ حلقۂ آئیں شود
آہوے رم خوے او مشکیں شود

تو خودی از بیخودی نشناختی　　خویش را اندر گماں انداختی

جوہرِ نوریست اندر خاکِ تو　　یک شعاعش جلوۂ ادراکِ تو

عیشت از عیشش غم تو از غمش　　زندۂ از انقلابِ ہر دمش

واحد ست و برنمی تابد دوئی　　من ز تابِ او من استم تو توئی

خویش دار و خویش باز و خویش ساز　　نازہا می پرورد اندر نیاز

آتشے از سوزِ او گردد بلند | این شرر بر شعله انداز د کمند
فطرتش آزاد و هم زنجیری است | جزوِ او را قوتِ کل گیری است
خوگرِ پیکارِ پیہم دیدمش | هم خودی هم زندگی نامیدمش
چوں ز خلوت خویش را بیروں دہد | پاے در ہنگامۂ جلوت نہد
نقش گیر اندر دلش "او" می شود | "من" زہم می ریزد و "تو" می شود
جبر قطعِ اختیارش می کند | از محبّت مایہ دارش می کند
ناز تا ناز است کم خیزد نیاز | ناز ہا سازد بہم خیزد نیاز
در جماعت خود شکن گردد خودی | تا ز گلبرگے چمن گردد خودی

"نکتہ ہا چوں تیغِ پولاد است تیز
گر نمی فہمی ز پیشِ ما گریز"

در معنی این که ملت از اختلاط افراد پیدا می شود و تکمیل تربیت او از نبوت است

از چه رو بر بسته ربطِ مردم است — رشتهٔ این داستان سر در گم است

در جماعت فرد را بینیم ما — از چمن او را چو گل چینیم ما

فطرتش وارفتهٔ یکتائی است — حفظِ او از انجمن آرائی است

سوزدش در شاهراهِ زندگی — آتشِ آوردگاهِ زندگی (۱)

مردماں خوگر بیک دیگر شوند — سفته در یک رشته چوں گوهر شوند

در نبردِ زندگی یارِ هم اند — مثلِ همکاراں گرفتارِ هم اند

محفلِ انجم ز جذبِ باهم است — هستیِ کوکب ز کوکب محکم است

خیمه گاهِ کارواں کوه و جبل — مرغزار و دامنِ صحرا و تل

(۱) آوردگاه: جنگ ۱۲

سست و بیجاں تار و پودِ کارِ او — ناکشودہ غنچۂ پندارِ او

سازِ برق آہنگِ او نانواختہ — نغمہ اش در پردہ ناپرداختہ

گوشمالِ جستجو ناخوردۂ — زخمہ ہاے آرزو ناخوردۂ

نابساماں محفلِ نوزادہ اش — می تواں با پنبہ چیدن بادہ اش

نودمیدہ سبزۂ خاکش ہنوز — سرد خوں اندر رگِ تاکش ہنوز

منزلِ دیو و پری اندیشہ اش — از گمانِ خود رمیدن پیشہ اش

تنگ میداں ہستیٔ خامش ہنوز — فکرِ او زیرِ لبِ بامش ہنوز

بیمِ جاں سرمایۂ آب و گلش — ہم ز بادِ تند می لرزد دلش

جانِ او از سخت کوشی رم زند — پنجہ در دامانِ فطرت کم زند

ہرچہ از خود می دمد بردار دش — ہرچہ از بالا فتد بردار دش

تا خدا صاحبدلے پیدا کند — کو ز حرفے دفترے املا کند

سازپردازے کہ از آوازۂ (۱) — خاک را بخشد حیاتِ تازۂ

(۱) آوازہ: اصطلاحِ موسیقی۔ وہ نوا جو دو مقام سے ترکیب پائے۔ تلمیح ہے دین و دنیا کی طرف ۱۲

ذرۂ بے مایہ ضو گیرد ازو
ہر متاعے ارج نو گیرد ازو

زندہ از یک دم دو صد پیکر کند
محفلے رنگیں ز یک ساغر کند

دیدۂ آدمی کشد لب جاں دہد
تا دوئی میرد یکی پیدا شود

رشتہ اش کو بر فلک دارد سرے
پارہاے زندگی را ہمگرے

تازہ اندازِ نظر پیدا کند
گلستاں در دشت و در پیدا کند

از تفِ او ملتے مثلِ سپند
بر جہد شور افگن و ہنگامہ بند

یک شرر می افگند اندر دلش
شعلۂ در گیر می گردد گلش

نقشِ پایش خاک را بینا کند
ذرّہ را چشمک زنِ سینا کند

عقلِ عریاں را دہد پیرایۂ
بخشد ایں بے مایہ را سرمایۂ

دامنِ خود می زند بر اخگرش
ہر چہ غش باشد رباید از زرش

بندہا از پا کشاید بندہ را
از خداونداں رباید بندہ را

گویدش تو بندۂ دیگر نۂ
زیں بتانِ بے زباں کمتر نۂ

تا سوے یک مدعایش می کشد　　حلقۂ آئین بپایش می کشد

نکتۂ توحید باز آموزدش

رسم و آئینِ نیاز آموزدش

ارکانِ اساسی ملّیۂ اسلامیہ

رُکنِ اوّل

توحید

در جہانِ کیف و کم گردید عقل　　پے بہ منزل بُرد از توحید عقل

ورنه این بیچاره را منزل کجاست
کشتی ادراک را ساحل کجاست

اہلِ حق را رمزِ توحید ازبر است
(۱) در اٰتِی الرَّحمٰنِ عَبداً مضمر است

تا ز اسرارِ تو بنماید ترا
امتحانش از عمل باید ترا

دین ازو حکمت ازو آئین ازو
زور ازو قوت ازو تمکین ازو

عالماں را جلوه اش حیرت دهد
عاشقاں را بر عمل قدرت دهد

پست اندر سایه اش گردد بلند
خاک چوں اکسیر گردد ارجمند

قدرتِ او برگزیند بنده را
نوعِ دیگر آفریند بنده را

در رهِ حق تیز تر گردد تگش
گرم تر از برق خوں اندر رگش

بیم و شک میرد عمل گیرد حیات
چشم می بیند ضمیرِ کائنات

چوں مقامِ عبده محکم شود
کاسهٔ دریوزه جامِ جم شود

(۱) اِن کُلُّ مَن فِی السَّمٰوٰتِ وَالاَرضِ اِلَّآ اٰتِی الرَّحمٰنِ عَبداً ط (آیهٔ شریفه)

ملتِ بیضا تن و جاں لا اله　　ساز ما را پرده گرداں لا اله

لا اله سرمایهٔ اسرار ما　　رشته‌اش شیرازهٔ افکار ما

حرفش از لب چوں بدل آید همی　　زندگی را قوت افزاید همی

نقش او گر سنگ گیرد دل شود　　دل گر از یادش نسوزد گِل شود

چوں دل از سوزِ غمش افروختیم　　خرمنِ امکاں ز آهے سوختیم

آبِ دلها در میانِ سینه ها　　سوزِ او بگداخت ایں آئینه ها

شعله اش چوں لاله در رگهاے ما　　نیست غیر از داغِ او کالاے ما

اسود از توحید احمر می شود　　خویشِ فاروقؓ ابوذرؓ می شود

دل مقامِ خویشی و بیگانگی است　　شوق را مستی ز هم پیمانگی است

ملت از یکرنگیٔ دلهاستے　　روشن از یک جلوه ایں سیناستے

قوم را اندیشه ها باید یکے　　در ضمیرش مدعا باید یکے

جذبه باید در سرشتِ او یکے　　هم عیارِ خوب و زشتِ او یکے

گر نباشد سوزِ حق در سازِ فکر
نیست ممکن این چنین اندازِ فکر

ما مسلمانیم و اولادِ خلیلؑ
از ابیکم گیر اگر خواہی دلیل (۱)

با وطن وابستہ تقدیرِ امم
بر نسب بنیادِ تعمیرِ امم

اصلِ ملت در وطن دیدن کہ چہ
باد و آب و گل پرستیدن کہ چہ

بر نسب نازاں شدن نادانی است
حکمِ او اندر تن و تن فانی است

ملتِ ما را اساسِ دیگر است
این اساس اندر دلِ ما مضمر است

حاضریم و دل بغائب بستہ ایم
پس ز بندِ این و آن وارستہ ایم

رشتۂ این قوم مثلِ انجم است
چوں نگہ ہم از نگاہِ ما گم است

تیرِ خوش پیکانِ یک کیشیم ما
یک نما یک بین یک اندیشیم ما

مدعائے ما مآلِ ما یکیست
طرز و اندازِ خیالِ ما یکیست

ما ز نعمتہائے او اخواں شدیم
یک زبان و یکدل و یکجاں شدیم

(۱) یعنی از ابراہیم علیہ السلام کہ ہجرت اختیار کرد

در معنی ایں کہ یاس و حزن و خوف اُم الخبائث است
و قاطعِ حیات و توحید ازالۂ ایں امراضِ خبیثہ می کند

مرگ را ساماں ز قطعِ آرزوست (۱) زندگانی محکم از لَا تَقْنَطُوْا ست
تا امید از آرزوئے پیہم است نا اُمیدی زندگانی را سم است
نا امیدی ہمچو گور افشاردت گرچہ الوندی ز پا می آردت
ناتوانی بندۂ احسانِ او نامرادی بستۂ دامانِ او
زندگی را یاس خواب آور بود ایں دلیلِ سستیٔ عنصر بود
چشمِ جاں را سرمۂ اُشش اعمیٰ کند روزِ روشن را شبِ یلدا کند
از دمش میرد قوائے زندگی خشک گردد چشمہائے زندگی

(۱) لَا تَقْنَطُوْا مِنْ رَّحْمَةِ اللّٰهِ ط (آیہ شریفہ)

خفته با غم در تۀ یک چادر است	غم رگِ جاں را مثالِ نشتر است
اے کہ در زندانِ غم باشی اسیر	(۱) از نبیؐ تعلیمِ لَا تَحْزَنْ بگیر
ایں سبق صدیقؓ را صدیق کرد	سرخوشش از پیمانۀ تحقیق کرد
از رضا مسلم مثالِ کوکب است	در رہِ ہستی تبسّم برلب است

گر خدا داری ز غم آزاد شو
از خیالِ بیش و کم آزاد شو

قوتِ ایماں حیات افزایدت	(۲) وردِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ بایدت
چوں کلیمےؑ سوے فرعونے رود	(۳) قلبِ او از لَا تَخَفْ محکم شود
بیمِ غیر اللہ عمل را دشمن است	کاروانِ زندگی را راہزن است
عزمِ محکم ممکنات اندیش ازو	ہمتِ عالی تأمّل کیش ازو
تخمِ او چوں در گلت خود را نشاند	زندگی از خود نمائی باز ماند

(۱) لَا تَحْزَنْ إِنَّ اللّٰهَ مَعَنَا (آیہ شریفہ) ۱۲۔ (۲) لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ (آیہ شریفہ)
(۳) قُلْ لَا تَخَفْ إِنَّكَ أَنْتَ الْأَعْلٰى (آیہ شریفہ) ۱۲

(١)
فطرتِ او تنگ تاب و سازگار ❊ با دلِ لرزان و دستِ رعشه دار
دُزد دارد از پا طاقتِ رفتار را ❊ می رباید از دماغ افکار را
دشمنت ترساں اگر بیند ترا ❊ از خیابانت چو گل چیند ترا
ضربِ تیغِ او قوی تر می فتد ❊ هم نگاهش مثلِ خنجر می فتد
بیم چوں بند است اندر پاے ما ❊ ورنه صد سیل است در دریاے ما
بر نمی آید اگر آهنگِ تو ❊ نرم از بیم است تارِ چنگِ تو
گوش تابش دِه که گردد نغمه خیز ❊ بر فلک از ناله آرد رستخیز
بیم جاسوسے است از اقلیم مرگ ❊ اندرونش تیره مثلِ میم مرگ

(٢)
چشمِ او بر همزنِ کارِ حیات ❊ گوشِ او بزگیرِ اخبارِ حیات
هر شرِ پنهاں که اندر قلبِ تست ❊ اصلِ او بیم است اگر بینی درست

(٣)
لابه و مکّاری و کین و دروغ ❊ ایں همه از خوف می گیرد فروغ
پردهٔ زُور و ریا پیراهنش ❊ فتنه را آغوشِ مادر دامنش

زانکه از همت نباشد استوار　　　می شود خوشنود با ناسازگار

هر که رمزِ مصطفیٰ فهمیده است
شرک را در خوف مضمر دیده است

محاورهٔ تیر و شمشیر

سرِّ حق تیر از لبِ سوفار گفت　　　تیغ را در گرمیِ پیکار گفت
اے پریها جوهر اندر قافِ تو　　　ذوالفقارِ حیدرؓ از اسلافِ تو
قوّتِ بازوے خالد دیدهٔ　　　شام را بر سر شفق پاشیدهٔ
آتشِ قهرِ خدا سرمایه ات　　　جنّت الفردوس زیر سایه ات
در هوایم یا میانِ ترکشم　　　هر کجا باشم سراپا آتشم
از کمان آیم چو سوے سینه من　　　نیک می بینم به توے سینه من

گر نباشد درمیاں قلبِ سلیم | فارغ از اندیشہاے یاس و بیم
چاک چاک از نوکِ عود گردانمش | نیمہ از موجِ خوں پوشانمش
در صفاے او ز قلبِ مومن است | ظاہرش روشن ز نورِ باطن است

از تفِ او آب گردد جانِ من
ہمچو شبنم می چکد پیکانِ من

حکایتِ شیر و شہنشاہ عالمگیر رحمۃ اللہ علیہ

شاہِ عالمگیر گردوں آستاں | اعتبارِ دودمانِ گورگاں
پایۂ اسلامیاں برتر ازو | احترامِ شرعِ پیغمبر ازو
درمیانِ کارزارِ کفر و دیں | ترکشِ مارا خدنگِ آخریں
تخمِ الحادے کہ اکبر پرورید | باز اندر فطرتِ دارا دمید

شمعِ دل در سینہ ہا روشن نبود
ملتِ ما از فساد ایمن نبود

حق گزید از ہند عالمگیر را
آں فقیرِ صاحبِ شمشیر را

از پئے احیاے دیں مامور کرد
بہرِ تجدیدِ یقیں مامور کرد

برقِ تیغش خرمنِ الحاد سوخت
شمعِ دیں در محفلِ ما برفروخت

کور ذوقاں داستانہا ساختند
وسعتِ ادراکِ او نشناختند

شعلۂ توحید را پروانہ بود
چوں براہیم اندریں بتخانہ بود

درصفِ شاہنشہاں یکتاستے
فقرِ او از ترکشش پیداستے

روزے آں زیبندۂ تاج و سریر
آں سپہدارِ شہنشاہ و فقیر

صبحگاہاں شد بہ سیرِ بیشۂ
با پرستارے وفا اندیشۂ

سرخوش از کیفیتِ بادِ سحر
طائراں تسبیح خواں بر ہر شجر

شاہِ رمز آگاہ شد محوِ نماز
خیمہ برزد در حقیقت از مجاز

شیرِ بر آمد پدید از طرفِ دشت	از خروشِ او فلک لرزنده گشت
بوئے انساں داد وش از انساں خبر	پنجۂ عالمگیر را زد بر کمر
دستِ شہ نادیدہ خنجر برکشید	شرزہ شیرے را شکم از ہم درید
دل بخود راہے نداد اندیشہ را	شیر قالیں کرد شیرِ بیشہ را
باز سوئے حق رمید آں ناصبور	بود معراجش نمازِ با حضور
ایں چنیں دل خود نما و خود شکن	دارد اندر سینۂ مومن وطن
بندۂ حق پیشِ مولیٰ لاستے	پیشِ باطل از نعم برجاستے
تو ہم اے ناداں دلے آور بدست	شاہدے را محملے آور بدست
خویش را در بازوئے خود را باز گیر	دام گستر از نیاز و ناز گیر
عشق را آتش زنِ اندیشہ کن	روبۂ حق باش و شیری پیشہ کن

خوفِ حق عنوانِ ایمان است و بس

خوفِ غیر از شرکِ پنہان است و بس

رُکنِ دوم

رسالت

تارکِ آفل براہیمِ خلیلؑ (۱) انبیا را نقشِ پاے او دلیل

آں خداے لم یزل را آیتے (۲) داشت در دل آرزوے ملتے

چوں اشک از چشمِ بیخوابش چکید (۳) تا پیامِ طَہِّرَا بَیْتِیَ شنید

بہرِ ما ویرانۂ آباد کرد (۴) طائفاں را خانۂ بنیاد کرد

---

(۱) آفل: غروب ہونے والا۔ زوال پذیر۔ تلمیح ہے آیۂ شریفہ لَآ اُحِبُّ الْاٰفِلِیْنَ کی طرف ۱۲

(۲) رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَیْنِ لَکَ وَمِنْ ذُرِّیَّتِنَآ اُمَّةً مُّسْلِمَةً لَّکَ (آیۂ شریفہ)

(۳) وَعَهِدْنَآ اِلٰٓی اِبْرٰهِیْمَ وَاِسْمٰعِیْلَ اَنْ طَهِّرَا بَیْتِیَ لِلطَّآئِفِیْنَ وَالْعٰکِفِیْنَ وَالرُّکَّعِ السُّجُوْدِ ۝ (آیۂ شریفہ)

(۴) رَبَّنَآ اِنِّیْٓ اَسْکَنْتُ مِنْ ذُرِّیَّتِیْ بِوَادٍ غَیْرِ ذِیْ زَرْعٍ عِنْدَ بَیْتِکَ الْمُحَرَّمِ (آیۂ شریفہ)

تا نهالِ تُبْ عَلَیْنَا غنچہ بست (۱) صورتِ کارِ بہارِ ما نشست

حق تعالےٰ پیکرِ ما آفرید وز رسالت در تنِ ما جاں دمید

حرفِ بے صوت اندریں عالم بُدیم از رسالت مصرعِ موزوں شدیم

از رسالت در جہاں تکوینِ ما از رسالت دینِ ما آئینِ ما

از رسالت صد ہزارِ ما یک است جزوِ ما از جزوِ ما لا ینفک است

آں کہ شانِ اوست یَہْدِیْ مَنْ یُّرِیْدْ از رسالت حلقہ گردِ ما کشید

حلقۂ ملت محیط افزا استے مرکزِ او وادیٔ بطحا استے

ما ز حکمِ نسبتِ او ملتیم اہلِ عالم را پیامِ رحمتیم

از میانِ بحرِ او خیزیم ما مثلِ موج از ہم نمی‌ریزیم ما

امتش در حرزِ دیوارِ حرم (۲) نعرہ زن مانندِ شیرانِ دراجم

(۱) وَاَرِنَا مَنَاسِکَنَا وَتُبْ عَلَیْنَا اِنَّکَ اَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِیْمُ ۝ (آیۂ شریفہ)

(۲) احل امتہ فی حرز ملتہ - کاللیث حل مع الاشبال فی اجم ۝
(قصیدۂ بردہ)

معنیِ حرفم کنی تحقیق اگر — بنگری با دیدۂ صدیقؓ اگر

قوتِ قلب و جگر گردد نبیؐ — از خدا محبوب تر گردد نبیؐ

قلبِ مومن را کتابش قوت است — حکمتش حبل الورید ملت است

دامنش از دست دادن مردن است — چوں گل از بادِ خزاں افسردن است

زندگی قوم از دمِ او یافت است — ایں سحر از آفتابش تافت است

فرد از حق ملت از وے زندہ است — از شعاعِ مہرِ او تابندہ است

از رسالت ہم نوا گشتیم ما — ہم نفس ہم مدعا گشتیم ما

کثرتِ ہم مدعا وحدت شود — پختہ چوں وحدت شود ملت شود

زندہ ہر کثرت ز بندِ وحدت است — وحدتِ مسلم ز دینِ فطرت است

دینِ فطرت از نبیؐ آموختیم — در رہِ حق مشعلے افروختیم

ایں گہر از بحرِ بے پایانِ اوست — ما کہ یکجانیم از احسانِ اوست

تا نہ ایں وحدت ز دستِ ما رود — ہستیٔ ما با ابد ہمدم شود

پس خدا بر ما شریعت ختم کرد بر رسولِ ما رسالت ختم کرد
رونق از ما محفلِ ایام را او رسل را ختم و ما اقوام را
خدمتِ ساقی گری با ما گذاشت داد ما را آخریں جامے کہ داشت
لَا نَبِیَّ بَعْدِیْ ز احسانِ خداست پردۂ ناموسِ دینِ مصطفےٰ است
قوم را سرمایۂ قوّت ازو حفظِ سرِّ وحدتِ ملّت ازو
حق تعالیٰ نقشِ ہر دعوے شکست تا ابد اسلام را شیرازہ بست
دل ز غیر اللہ مسلماں برکند
نعرۂ لَا قَوْمَ بَعْدِیْ می زند

---

(۱) لما دعا اللہ داعینا لطاعتہ۔ باکرم الرُّسُلِ کنا اکرم الامم (بصیریؒ)

در معنیٔ این که مقصودِ رسالتِ محمدیہ تشکیل و تاسیسِ حریت و مساوات و اخوتِ بنی نوعِ آدم است

بود انساں در جہاں انساں پرست | ناکس و نابود مند و زیر دست
سطوتِ کسرے و قیصر رہزنش | بندہا در دست و پا و گردنش
کاہن و پاپا و سلطان و امیر | بہرِ یک نخچیر صد نخچیر گیر
صاحبِ اورنگ و ہم پیرِ کنشت | باج بر کشتِ خرابِ او نوشت
در کلیسا اسقفِ رضواں فروش | بہرِ ایں صیدِ زبوں دامے بدوش
برہمن گل از خیابانش ببرد | خرمنش مغ زادہ با آتش سپرد
از غلامی فطرتِ او دوں شدہ | نغمہ ہا اندر نئے او خوں شدہ
تا امینے حق بحقداراں سپرد | بندگاں را مسندِ خاقاں سپرد

شعله ها از مردہ خاکستر کشاد ... کوہکن را پایهٔ پرویز داد
اعتبارِ کارِ بنداں را فزود ... خواجگی از کارفرمایاں ربود
قوتِ او ہر کہن پیکر شکست ... نوعِ انساں را حصارِ تازہ بست
تازہ جاں اندر تنِ آدم دمید ... بندہ را باز از خداونداں خرید
زادنِ او مرگِ دنیاے کہن ... مرگِ آتش خانہ و دیر و شمن
حریت زاد از ضمیرِ پاکِ او ... ایں مئے نوشیں چکید از تاکِ او
عصرِ نو کایں صد چراغ آوردہ است ... چشم در آغوشِ او وا کردہ است
نقشِ نو بر صفحهٔ ہستی کشید ... اُمتے گیتی کشاے آفرید
اُمتے از ما سوا بیگانهٔ ... بر چراغِ مصطفےٰ پروانهٔ
اُمتے از گرمیٔ حق سینہ تاب ... ذرہ اش شمعِ حریمِ آفتاب
کائنات از کیفِ او رنگیں شدہ ... کعبہ ہا بتخانہ ہائے چیں شدہ
مرسلان و انبیا آباے او ... اکرمِ او نزدِ حق اتقاے او⁽¹⁾

(۱) إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ (۴۹: ۱۳)

کل مؤمن اِخوةٌ اندر دِلش — حُریت سرمایۂ آب و گلش

ناشکیبِ امتیازات آمده — در نهادِ او مساوات آمده

همچو سروِ آزاد فرزندانِ او — پخته از قَالُوا بَلیٰ پیمانِ او (۱)

سجدۂ حق گل بسیمایش زده

ماه و انجم بوسه بر پایش زده

حکایتِ بوعبید و جابان در معنیٔ اخوتِ اسلامیه

شد اسیرِ مسلمے اندر نبرد — قائدے از قائدانِ یزدجرد (۲) (۳)

گبر باراں دیده و عیار بود — حیله جو و پرفن و مکار بود

از مقامِ خود خبردارش نکرد — هم ز نامِ خود خبردارش نکرد

---

(۱) اَلَسْتُ بِرَبِّکُمْ قَالُوا بَلیٰ (آیۂ شریفه) ۱۲ (۲) قائد: سپه سالار ۱۲۔ (۳) یزدجرد: نامِ شهنشاهِ ایران۔

گفت میخواہم کہ جاں بخشی مرا — چوں مسلماناں اماں بخشی مرا

کرد مسلم تیغ را اندر نیام — گفت خونت ریختن بر من حرام

چوں درفشِ کاویانی چاک شد — (۱) آتشِ اولادِ ساساں خاک شد

آشکارا شد کہ جاباں است او — میرِ سربازانِ ایران است او

قتلِ او از میرِ عسکر خواستند — از فریبِ او سخن آراستند

بوعبید آں سیدِ فوجِ حجاز — در وغا عزمش ز لشکر بے نیاز

گفت اے یاراں مسلمانیم ما — تارِ چنگیم و یک آہنگیم ما

نعرۂ حیدرؓ نوائے بوذرؓ است — گرچہ از حلقِ بلالؓ و قنبرؓ است

ہر یکے از ما امینِ ملت است — صلح و کینش صلح و کینِ ملت است

ملت ار گردد اساسِ جانِ فرد — عہدِ ملت می شود پیمانِ فرد

گرچہ جاباں دشمنِ ما بودہ است — مسلمے او را اماں بخشودہ است

(۱) درفشِ کاویانی: ایرانی علم کا نام ۱۲

خونِ او اے معشرِ خیر الانام
بردمِ تیغِ مسلماناں حرام

حکایتِ سلطان مُراد و معمار در معنیٔ مساواتِ اسلامیہ

بود معمارے ز اقلیمِ خجند
در فنِ تعمیر نامِ او بلند

ساخت آں صنعت گرِ فرہاد زاد
مسجدے از حکمِ سلطانِ مُراد

خوش نیامد شاہ را تعمیرِ او
خشمگیں گردید از تقصیرِ او

آتشِ سوزندہ از چشمش چکید
دستِ آں بیچارہ از خنجر برید

جوئے خوں از ساعدِ معمار رفت
پیشِ قاضی ناتوان و زار رفت

آں ہنرمندے کہ دستش سنگ سفت
داستانِ جورِ سلطاں باز گفت

گفت اے پیغامِ حق گفتارِ تو
حفظِ آئینِ محمدؐ کارِ تو

سفتہ گوش سطوتِ شاہاں نیم | قطع کن از روئے قرآں دعویم
قاضیٔ عادل بدنداں خستہ لب | کرد شہ را در حضورِ خود طلب
رنگِ شہ از ہیبتِ قرآں پرید | پیشِ قاضی چوں خطاکاراں رسید
از خجالت دیدہ بر پا دوختہ | عارضِ او لالہ ہا اندوختہ
یک طرف فریادیٔ دعوے گرے | یک طرف شاہنشہِ گردوں فرے
گفت شہ از کردہ خجلت بردہ ام | اعتراف از جرمِ خود آوردہ ام
گفت قاضی فِی القِصاص آمد حیوٰۃ (۱) | زندگی گیرد بایں قانوں ثبات
عبدِ مسلم کمتر از احرار نیست | خونِ شہ رنگیں تر از معمار نیست
چوں مراد ایں آیۂ محکم شنید | دستِ خویش از آستیں بیروں کشید
مدعی را تابِ خاموشی نماند (۲) | آیۂ بِالعَدلِ وَالاِحسَان خواند
گفت از بہرِ خدا بخشیدمش | از برائے مصطفیٰ بخشیدمش

(۱) وَلَکُم فِی القِصَاصِ حَیوٰۃٌ یَا اُولِی الاَلبَابِ (آیہ شریفہ)
(۲) اِنَّ اللہَ یَامُرُکُم بِالعَدلِ وَالاِحسَانِ ط (آیہ شریفہ)

یافت مورے بر سلیمانے ظفر ‏ ‏ سطوتِ آئینِ پیغمبر نگر

پیشِ قرآں بندہ و مولا یکے است

بوریا و مسندِ دیبا یکے است

در معنیٔ حرّیتِ اسلامیہ و سرِّ حادثۂ کربلا

ہر کہ پیماں با ہو الموجود بست ‏ ‏ گردنش از بندِ ہر معبود رست

مومن از عشق است و عشق از مومن است ‏ ‏ عشق را ناممکنِ ما ممکن است

عقل سفاک است و او سفّاک تر ‏ ‏ پاک تر چالاک تر بیباک تر

عقل در پیچاکِ اسباب و علل ‏ ‏ عشق چوگاں بازِ میدانِ عمل

عشق صید از زورِ بازو افگند ‏ ‏ عقل مکّار است و دامے می زند

عقل را سرمایہ از بیم و شک است ‏ ‏ عشق را عزم و یقیں لاینفک است

آں کند تعمیر تا ویراں کند | ایں کند ویراں کہ آباداں کند
عقل چوں باد است ارزاں در جہاں | عشق کمیاب و بہائے او گراں
عقل محکم از اساسِ چون و چند | عشق عریاں از لباسِ چون و چند
عقل میگوید کہ خود را پیش کن | عشق گوید امتحانِ خویش کن
عقل با غیر آشنا از اکتساب | عشق از فضل است و با خود در حساب
عقل گوید شاد شو آباد شو | عشق گوید بندہ شو آزاد شو
عشق را آرامِ جاں حرّیت است | ناقہ اش را ساربان حرّیت است
آں شنیدستی کہ ہنگامِ نبرد | عشق با عقلِ ہوس پرور چہ کرد
آں امامِ عاشقاں پورِ بتولؓ | سروِ آزادے ز بستانِ رسولؐ
اللہ اللہ بائے بسم اللہ پدر | (۱) معنیٔ ذبحِ عظیم آمد پسر
بہرِ آں شہزادۂ خیر الملل | (۲) دوشِ ختم المرسلیں نعم الجمل

(۱) وَفَدَیْنَاہُ بِذِبْحٍ عَظِیْمٍ (آیۂ شریفہ)
(۲) نعم الجمل جملکما و نعم العدلان انتما (حدیث)

سرخ رو عشقِ غیور از خونِ او ‌ ‌ ‌ ‌ شوخیٔ ایں مصرع از مضمونِ او

درمیانِ امّت آں کیواں جناب ‌ ‌ ‌ ‌ ہمچو حرفِ قُل ھُوَ اللہ در کتاب

موسیٰؑ و فرعون و شبیرؑ و یزید ‌ ‌ ‌ ‌ ایں دو قوت از حیات آید پدید

زندہ حق از قوتِ شبیری است ‌ ‌ ‌ ‌ باطل آخر داغِ حسرت میری است

چوں خلافت رشتہ از قرآں گسیخت ‌ ‌ ‌ ‌ حریت را زہر اندر کام ریخت

خاست آں سر جلوۂ خیر الاممؐ ‌ ‌ ‌ ‌ چوں سحاب قبلہ باراں در قدم

بر زمینِ کربلا بارید و رفت ‌ ‌ ‌ ‌ لالہ در ویرانہ ہا کارید و رفت

تا قیامت قطعِ استبداد کرد ‌ ‌ ‌ ‌ موجِ خونِ او چمن ایجاد کرد

بہرِ حق در خاک و خوں غلطیدہ است (۱) ‌ ‌ ‌ ‌ پس بنائے لا الٰہ گردیدہ است

مدعایش سلطنت بودے اگر ‌ ‌ ‌ ‌ خود نکردے باچنیں ساماں سفر

دشمناں چوں ریگِ صحرا لاتُعَد (۲) ‌ ‌ ‌ ‌ دوستانِ او بہ یزداں ہم عدد

(۱) "حقا کہ بنائے لا الٰہ ہست حسینؑ" (خواجہ معین الدین چشتی رحمۃ اللہ علیہ) ۱۲

(۲) لاتعد: بے شمار ۱۲

سرِ ابراہیم و اسمٰعیلؑ بود
یعنے آں اجمال را تفصیل بود

عزم او چوں کوہساراں استوار
پایدار و تند سیر و کامگار

تیغ بہرِ عزتِ دین است و بس
مقصدِ او حفظِ آئین است و بس

ماسوا اللہ را مسلماں بندہ نیست
پیشِ فرعونے سرش افگندہ نیست

خونِ او تفسیرِ ایں اسرار کرد
ملتِ خوابیدہ را بیدار کرد

تیغِ لا چوں از میاں بیروں کشید
از رگِ اربابِ باطل خوں کشید

نقشِ اِلّا اللہ بر صحرا نوشت
سطرِ عنوانِ نجاتِ ما نوشت

رمزِ قرآں از حسینؑ آموختیم
ز آتشِ او شعلہ ہا اندوختیم

شوکتِ شام و فرِ بغداد رفت
سطوتِ غرناطہ ہم از یاد رفت

تارِ ما از زخمہ اش لرزاں ہنوز
تازہ از تکبیرِ او ایماں ہنوز

اے صبا اے پیکِ دور افتادگاں
اشکِ ما بر خاکِ پاکِ او رساں

در معنئ ایں کہ چوں ملّتِ محمدؐیہ موسّس بر توحید و رسالت است پس نہایتِ مکانی ندارد

جوہرِ ما با مقامے بستہ نیست — بادۂ تندش بجامے بستہ نیست

ہندی و چینی سفالِ جامِ ماست — رومی و شامی گِلِ اندامِ ماست

قلبِ ما از ہند و روم و شام نیست — مرز و بومِ او بجز اسلام نیست

پیشِ پیغمبرؐ چو کعبؓ پاک زاد — ہدیۂ آورد از بانَتْ سُعَادْ

در ثنایش گوہرِ شب تاب سفت — سیفِ مسلول از سیوف الہند گفت

(۱) حضرت کعبؓ نبی کریم کو بہت ایذا دیا کرتے تھے۔ فتحِ مکہ کے بعد مکہ سے بھاگ کر طائف چلے گئے۔ وہاں سے قصیدہ بانت سعاد لکھ کر حضور اکرمؐ کی خدمت میں حاضر ہوئے اور اپنے گذشتہ گناہوں کی معافی مانگی۔ حضورؐ نے ان کو معاف کر دیا اور قصیدے کے صلے میں اپنی چادر مبارک عطا فرمائی۔ اس قصیدے میں کعبؓ نے حضورؐ کو "سیفٌ من سیوف الہند" (ہندوستان کی تلواروں میں سے ایک تلوار) کے الفاظ سے مخاطب کیا۔ مگر حضورؐ نے کعبؓ کے مصرع میں اصلاح دیکر فرمایا "سیفٌ من سیوف اللہ" کہنا چاہئے (یعنی خدا کی تلواروں میں سے ایک تلوار)

آں مقامش برتر از چرخِ بلند نامدش نسبت با قلیمے پسند

گفت سیفٌ من سیوف اللہ گو حق پرستی جز براہِ حق مپو

ہمچناں آں راز دانِ جزو و کل گردِ پایش سرمۂ چشمِ رسل

گفت با امت ز دنیائے شما "دوست دارم طاعت و طیب و نسا"

گر ترا ذوقِ معانی رہنما ست نکتۂ پوشیدہ در حرفِ "شما" ست

یعنی آں شمعِ شبستانِ وجود بود در دنیا و از دنیا نبود

جلوۂ او قدسیاں را سینہ سوز (۱) بود اندر آب و گل آدم ہنوز

من ندانم مرز و بومِ او کجا ست ایں قدر دانم کہ با ما آشنا ست

ایں عناصر را جہانِ ما شمرد خویشتن را میہمانِ ما شمرد

زانکہ ما از سینہ جاں گم کردہ ایم خویش را در خاکداں گم کردہ ایم

مسلم استی دل با قلیمے مبند گم مشو اندر جہانِ چون و چند

(۱) کنتُ نبیاً و آدم بین الماء والطین۔

می نگنجد مسلم اندر مرز و بوم — در دلِ او یاوه گردد شام و روم

دل بدست آور که در پہنائے دل
می شود گم این سرائے آب و گل

عقدهٔ قومیتِ مسلم کشود — از وطن آقائے ما ہجرت نمود
حکمتش یک ملتِ گیتی نورد — بر اساسِ کلمهٔ تعمیر کرد
تا ز بخششہائے آن سلطانِ دین — مسجدِ ما شد ہمه روئے زمین
آن که در قرآن خدا او را ستود — آن که حفظِ جانِ او موعود بود (۱)
دشمنان بے دست و پا از ہیبتش — لرزه بر تن از شکوهِ فطرتش
پس چرا از مسکنِ آبا گریخت؟ — تو گمان داری که از اعدا گریخت؟
قصه گویان حق ز ما پوشیده اند — معنیٔ ہجرت غلط فہمیده اند
ہجرت آئینِ حیاتِ مسلم است — این ز اسبابِ ثباتِ مسلم است
معنیٔ او از تنک آبی رم است — ترکِ شبنم بہرِ تسخیرِ یم است

(۱) واللہ یعصمک من الناس (آیۂ شریفہ)

بگذر از گل گلستاں مقصودِ تست   این زیاں پیرایه بندِ سودِ تست
مهر را آزاده رفتن آبروست   عرصهٔ آفاق زیرِ پاے اوست
همچو جو سرمایه از باراں مخواه   بیکراں شو در جهاں پایاں مخواه
بود بحرِ تلخ رو یک ساده دشت   ساحلے ورزید و از شرم آب گشت
بایدت آهنگِ تسخیرِ همه   تا تو می باشی فراگیرِ همه
صورتِ ماهی به بحر آباد شو   یعنی از قیدِ مقام آزاد شو
هر که از قیدِ جهات آزاد شد   چوں فلک در شش جهت آباد شد
بوے گل از ترکِ گل جولانگر است   در فراخاے چمن خودگستر است
اے که یک جا در چمن انداختی   مثلِ بلبل با گلے در ساختی
چوں صبا بارِ قبول از دوش گیر   گلشن اندر حلقهٔ آغوش گیر

از فریبِ عصرِ نو هشیار باش
ره فتد اے راهرو هشیار باش

در معنئ این که وطن اساس ملت نیست

آن چنان قطع اخوت کرده اند — بر وطن تعمیر ملت کرده اند
تا وطن را شمع محفل ساختند — نوع انسان را قبائل ساختند
جنتی جستند در بِئسَ القَرار — (۱) تا اَحَلُّوا قَومَهُم دارَ البَوار
این شجر جنت ز عالم برده است — تلخی پیکار بار آورده است
مردمی اندر جهان افسانه شد — آدمی از آدمی بیگانه شد
روح از تن رفت و هفت اندام ماند — (۲) آدمیت گم شد و اقوام ماند
تا سیاست مسند مذهب گرفت — این شجر در گلشن مغرب گرفت
قصهٔ دین مسیحائی فسرد — شعلهٔ شمع کلیسائی فسرد

---

(۱) اَلَم تَرَ اِلَی الَّذِینَ بَدَّلُوا نِعمَتَ اللّٰهِ کُفراً وَّ اَحَلُّوا قَومَهُم دَارَ البَوَار جَهَنَّمَ یَصلَونَهَا وَ بِئسَ القَرَار ط (آیہ شریفہ)

(۲) هفت اندام: اعضاء جسمانی ۱۲

اُسقف از بیطاقتی در ماندۂ (۱) مہرہ ہا از کف بروں افشاندۂ

قومِ عیسےٰ بر کلیسا پازدہ نقدِ آئینِ چلیپا وازدہ

دہریت چوں جامۂ مذہب درید مرسلے از حضرتِ شیطاں رسید

آں فلارنساوئی باطل پرست (۲) سرمۂ او دیدۂ مردم شکست

نسخۂ بہرِ شہنشاہاں نوشت درگلِ ما دانۂ پیکار کشت

فطرتِ او سوئے ظلمت بردہ رخت حق ز تیغِ خامۂ او لخت لخت

بتگری مانندِ آذر پیشہ اش بست نقشِ تازۂ اندیشہ اش

مملکت را دینِ او معبود ساخت فکرِ او مذموم را محمود ساخت

بوسہ تا بر پائے ایں معبود زد نقدِ حق را بر عیارِ سود زد

باطل از تعلیمِ او بالیدہ است حیلہ اندازی فنے گردیدہ است

طرحِ تدبیرِ زبوں فرجام ریخت (۳) ایں خسک در جادۂ ایام ریخت

(۱) اُسقف: پاپائے اعظم ۱۲۔ (۲) فلارنساوی یعنی میکیاولی؛ کتاب الملوک کا مشہور مصنف جو فلارنس میں پیدا ہوا ۱۲۔ (۳) خسک: کانٹے ۱۲۔

شب بچشمِ اہل عالم چیدہ است
مصلحت تزویر را نامیدہ است

در معنیٔ این کہ ملّتِ محمّدیہ نہایتِ زمانی ہم ندارد کہ دوام این ملّتِ شریفہ موعود است

در بہاراں جوشِ بلبل دیدۂ
رستخیزِ غنچہ و گل دیدۂ

چوں عروساں غنچہ ہا آراستہ
از زمیں یک شہر انجم خاستہ

سبزہ از اشکِ سحر شوئیدۂ
از سرودِ آبِ جو خوابیدۂ

غنچہ بر می دمد از شاخسار
گیر دش بادِ نسیم اندر کنار

غنچۂ از دستِ گلچیں خوں شود
از چمن مانندِ بو بیروں رود

بست قمری آشیان بلبل پرید
قطرهٔ شبنم رسید و بو رمید

رخصت صد لالهٔ نا پایدار
کم نسازد رونق فصل بهار

از زیان گنج فرادانش همان
محفل گلهای خندانش همان

فصل گل از نسترن باقی تر است
از گل و سرو و سمن باقی تر است

کان گوهر پرورے گوهر گرے
کم نگردد از شکست گوهرے

صبح از مشرق ز مغرب شام رفت
جام صد روز از خم ایام رفت

باده ها خوردند و صهبا باقی است
دوشها خون گشت و فردا باقی است

همچنان از فردهاے پے سپر
هست تقویم امم پاینده تر

در سفر یار است و صحبت قائم است
فرد ره گیر است و ملت قائم است

ذات او دیگر صفاتش دیگر است
سنت مرگ و حیاتش دیگر است

فرد برمی خیزد از مشت گلے
قوم زاید از دل صاحبدلے

فرد پور شصت و هفتاد است و بس
قوم را صد سال مثل یک نفس

زندہ فرد از ارتباطِ جان و تن — زندہ قوم از حفظِ ناموسِ کہن

مرگِ فرد از خشکئ رودِ حیات — مرگِ قوم از ترکِ مقصودِ حیات

گرچہ ملت ہم بمیرد مثلِ فرد (۱) — از اجل فرماں پذیرد مثلِ فرد

امتِ مسلم ز آیاتِ خداست — اصلش از ہنگامۂ قالوا بلیٰ ست

از اجل ایں قوم بے پرواستے (۲) — استوار از نَحْنُ نَزَّلْنَا ستے

ذکر قائم از قیامِ ذاکر است — از دوامِ او دوامِ ذاکر است

تا خدا اَنْ یُّطْفِئُوْا فرمودہ است (۳) — از فسردن ایں چراغ آسودہ است

اُمتے در حق پرستی کاملے — اُمتے محبوبِ ہر صاحبدلے

حق بروں آورد ایں تیغِ اصیل — از نیامِ آرزوہائے خلیل

تا صداقت زندہ گردد از دمش — غیرِ حق سوزد ز برقِ پیہمش

ما کہ توحیدِ خدا را حجتیم — حافظِ رمزِ کتاب و حکمتیم

(۱) وَلِکُلِّ اُمَّةٍ اَجَلٌ (آیہ شریفہ) ۱۲ — (۲) اِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّکْرَ وَاِنَّا لَہٗ لَحٰفِظُوْنَ (آیہ شریفہ)
(۳) یُرِیْدُوْنَ اَنْ یُّطْفِئُوْا نُوْرَ اللّٰہِ بِاَفْوَاہِہِمْ وَاللّٰہُ مُتِمُّ نُوْرِہٖ وَلَوْ کَرِہَ الْکٰفِرُوْنَ (۱۲)

آسماں با ما سرِ پیکار داشت — در بغل یک فتنهٔ تاتار داشت
بندہا از پا گشود آں فتنه را — بر سرِ ما آزمود آں فتنه را
فتنهٔ پامالِ راہش محشرے — کشتهٔ تیغِ نگاہش محشرے
خفته صد آشوب در آغوشِ او — صبحِ امروزے نزاید دوشِ او
سطوتِ مسلم بخاک و خوں تپید — دید بغداد آنچه رو ما ہم ندید
تو مگر از چرخِ کج رفتار پرس — زاں نوآئینِ کہن پندار پرس
آتش تاتاریاں گلزارِ کیست؟ — شعله ہائے او گلِ دستارِ کیست؟
زانکه ما را فطرت ابراہیمی است — ہم بمولےٰ نسبت ابراہیمی است
از تہِ آتش بر اندازیم گل — نارِ ہر نمرود را سازیم گل
شعله ہائے انقلابِ روزگار — چوں بباغِ ما رسد گردد بہار
رومیاں را گرم بازاری نماند — آں جہانگیری جہانداری نماند
شیشهٔ ساسانیاں در خوں نشست — رونقِ خمخانهٔ یوناں شکست

مصر ہم در امتحاں ناکام ماند　　استخوانِ او تہِ اہرام ماند

در جہاں بانگِ اذاں بودست و ہست　　ملتِ اسلامیاں بودست و ہست

عشق آئینِ حیاتِ عالم است　　امتزاجِ سالماتِ عالم است

عشق از سوزِ دلِ ما زندہ است　　از شرارِ لا اِلٰہ تابندہ است

گرچہ مثلِ غنچہ دلگیریم ما
گلستاں میرد اگر میریم ما

در معنیٔ ایں کہ نظامِ ملت غیر از آئین صورت نہ بندد و آئینِ ملتِ محمدیہ قرآن است

ملتے را رفت چوں آئیں ز دست　　مثلِ خاک اجزائے او از ہم شکست

هستیِ مسلم ز آئین است و بس　　　باطنِ دینِ نبیؐ این است و بس

برگ گل شد چوں ز آئین بستہ شد　　　گل ز آئین بستہ شد گلدستہ شد

نغمہ از ضبطِ صدا پیدا ستے　　　ضبط چوں رفت از صدا غوغا ستے

در گلوے ما نفس موجِ ہواست　　　چوں ہوا پابندِ نے گردد نواست

تو ہمی دانی کہ آئینِ تو چیست؟　　　زیرِ گردوں سرِ تمکینِ تو چیست؟

آں کتابِ زندہ قرآنِ حکیم　　　حکمتِ او لایزال است و قدیم

نسخۂ اسرارِ تکوینِ حیات　　　بے ثبات از قوتش گیرد ثبات

حرفِ او را ریب نے تبدیل نے　　　آیہ اش شرمندۂ تاویل نے

پختہ تر سودائے خام از زورِ او　　　در فتد با سنگ جام از زورِ او

می برد پابند و آزاد آورد　　　صید بنداں را بفریاد آورد

نوعِ انساں را پیامِ آخریں　　　حاملِ او رَحمَۃٌ لِّلعالَمِین

(۱) لَا رَیبَ فِیہِ (آیۂ شریفہ) ۱۲　(۲) لَا تَبدِیلَ لِکَلِمٰتِ اللہِ (آیۂ شریفہ) ۱۲

اوج می‌گیرد ازو نا ارجمند　　بنده را از سجده سازد سربلند

رہزناں از حفظِ او رہبر شدند　　از کتابے صاحبِ دفتر شدند

دشت پیمایاں ز تابِ یک چراغ　　صد تجلی از علوم اندر دماغ

آنکه دوشِ کوه بارش برنتافت (۱)　　سطوتِ او زہرهٔ گردوں شگافت

بنگر آں سرمایهٔ آمالِ ما　　گنجد اندر سینهٔ اطفالِ ما

آں جگر تابِ بیابانِ کم آب　　چشمِ او احمر ز سوزِ آفتاب

خوشتر از آہو رمِ جمازه اش (۲)　　گرم چوں آتش دمِ جمازه اش

رختِ خواب افگنده در زیرِ نخیل　　صبحدم بیدار از بانگِ رحیل

دشت سیر از بام و در نا آشنا　　ہرزه گرد و از حضر نا آشنا

تا دلش از گرمیِ قرآں تپید　　موجِ بیتابش چو گوہر آرمید

خواند ز آیاتِ مبینِ او سبق　　بنده آمد خواجه رفت از پیشِ حق

(۱) اِنَّا عَرَضْنَا الْاَمَانَةَ عَلَی السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ ... الخ (آیه شریف) ۱۲ (۲) جمازه: اونٹنی ۱۲

از جہانبانی نوازد سازِ او | مسندِ جم گشت پا اندازِ او
شہرہا از گردِ پایش ریختند | صد چمن از یک گلش انگیختند
اے گرفتارِ رسومِ ایمانِ تو | شیوہ ہاے کافری زندانِ تو
قطع کردی امرِ خود را در زُبُرْ (۱) | (۲) جادہ پیمائی الی شیءٍ نُکُر
گر تو می خواہی مسلماں زیستن | نیست ممکن جز بقرآں زیستن
صوفیِ پشمینہ پوشِ حال مست | از شرابِ نغمۂ قوال مست
آتش از شعرِ عراقی در دلش | در نمی سازد بقرآں محفلش
از کلاہ و بوریا تاج و سریر | فقرِ او از خانقاہاں باج گیر
واعظِ دستاں زنِ افسانہ بند | معنیٔ او پست و حرفِ او بلند
از خطیب و دیلمی گفتارِ او | (۳) با ضعیف و شاذ و مرسل کارِ او

(۱) فَتَقَطَّعُوْا اَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ زُبُرًا (آیہ شریفہ)۔ (۲) یوم یدع الداع الی شیءٍ نکر (آیہ شریفہ)

(۳) خطیب و دیلمی اسماے محدثین ضعیف و شاذ و مرسل: اقسام حدیث۔ ۱۲

از تلاوت بر تو حق دارد کتاب
تو ازو کامے کہ می خواہی بیاب

در معنئ این کہ در زمانۂ انحطاط تقلید از اجتہاد اولیٰ تر است

عہدِ حاضر فتنہ ہا زیر سر است — طبعِ ناپروائے او آفت گر است
بزمِ اقوامِ کہن برہم ازو — شاخسارِ زندگی بے نم ازو
جلوہ اش ما را ز ما بیگانہ کرد — سازِ ما را از نوا بیگانہ کرد
از دلِ ما آتشِ دیرینہ بُرد — نور و نارِ لا الٰہ از سینہ برد
مضمحل گردد چو تقویمِ حیات — ملت از تقلید می گیرد ثبات
راہِ آبا رو کہ این جمعیت است — معنئ تقلید ضبطِ ملت است
در خزان اے بے نصیب از برگ و بار — از شجر مگسل بامیدِ بہار

بحر گم کردی زیاں اندیش باش　　حافظِ جوے کم آبِ خویش باش

شاید از سیلِ قہستاں برخوری　　باز در آغوشِ طوفاں پروری

پیکرت دارد اگر جانِ بصیر　　عبرت از احوالِ اسرائیل گیر

گرم و سردِ روزگارِ او نگر　　سختیِ جانِ نزارِ او نگر

خوں گراں سیر است در رگہاے او　　سنگِ صد دہلیز و یک سیماے او

پنجۂ گردوں چو انگورش فشرد　　یادگارِ موسےٰ و ہاروں نمرد

از نواے آتشینش رفت سوز　　لیکن اندر سینہ دم دارد ہنوز

زانکہ چوں جمعیتش از ہم شکست　　جز براہِ رفتگاں محمل نہ بست

اے پریشاں محفلِ دیرینہ ات　　مُرد شمعِ زندگی در سینہ ات

نقش بر دل معنیِ توحید کن　　چارۂ کارِ خود از تقلید کن

اجتہاد اندر زمانِ انحطاط　　قوم را برہم ہمی پیچد بساط

ز اجتہادِ عالمانِ کم نظر　　اقتدا بر رفتگاں محفوظ تر

عقلِ آبایت ہوس فرسودہ نیست | کارِ پاکاں از غرض آلودہ نیست
فکرِ شاں ریسد ہمے باریک تر | ورعِ شاں با مصطفیٰؐ نزدیک تر
ذوقِ جعفرؒ کاوشِ رازیؒ نماند | آبروے ملتِ تازی نماند
تنگ بر ما رہگذارِ دیں شداست | ہر لیئمے رازدارِ دیں شداست
اے کہ از اسرارِ دیں بیگانۂ | با یک آئیں ساز اگر فرزانۂ
من شنیدستم ز نباضِ حیات | اختلافِ تست مقراضِ حیات
از یک آئینی مسلماں زندہ است | پیکرِ ملت ز قرآں زندہ است
ما ہمہ خاک و دلِ آگاہ اوست | اعتصامش کن کہ حبل اللہ اوست

چوں گہر در رشتۂ او سفتہ شو
ورنہ مانندِ غبار آشفتہ شو

در معنی این که پختگی سیرت ملیه از اتباع آئین الٰهیه است

در شریعت معنی دیگر مجو
غیر ضو در باطن گوهر مجو

این گهر را خود خدا گوهرگر است
ظاهرش گوهر بطونش گوهر است

علم حق غیر از شریعت هیچ نیست
اصل سنت جز محبت هیچ نیست

فرد را شرع است مرقات یقین (۱)
پخته تر از وی مقامات یقین

ملت از آئین حق گیرد نظام
از نظام محکمی خیزد دوام

قدرت اندر علم او پیداستے
هم عصا و هم ید بیضاستے

با تو گویم سر اسلام است شرع
شرع آغاز است و انجام است شرع

ای که باشی حکمت دین را امین
با تو گویم نکتهٔ شرع مبین

چون کسی گردد مزاحم بے سبب
با مسلمان در ادای مستحب

مستحب را فرض گردانیده اند
زندگی را عین قدرت دیده اند

(۱) مرقات : زینه ۱۲

روزِ ہیجا لشکرِ اعدا اگر (۱) — برگمانِ صلح گردد بے خطر

گیرد آساں روزگارِ خویش را — بشکند حصن و حصارِ خویش را

تا نگیرد باز کارِ او نظام — تاختن بر کشورش آمد حرام

سرِ ایں فرمانِ حق دانی کہ چیست — زیستن اندر خطرہا زندگیست

شرع میخواہد کہ چوں آئی بجنگ — شعلہ گردی واشگافی کامِ سنگ

آزماید قوتِ بازوے تو (۲) — می نہد الوند پیشِ روے تو

باز گوید سرمہ ساز الوند را — از تفِ خنجر گداز الوند را

نیست میشِ ناتوانے لاغرے — درخورِ سرپنجۂ شیرِ نرے

باز چوں با صعوہ خوگر می شود (۳) — از شکارِ خود زبوں تر می شود

شارعِ آئیں شناسِ خوب و زشت — بہرِ تو ایں نسخۂ قدرت نوشت

از عمل آہن عصب می سازدت — جاے خوبے در جہاں اندازدت

(۱) ہیجا۔ جنگ ۱۲۔ (۲) الوند۔ ایران کے ایک پہاڑ کا نام ۱۲۔ (۳) صعوہ: ممولا۔ ۱۲

خستہ باشی استوارت می کند
پختہ مثلِ کوہسارت می کند

ہست دینِ مصطفیٰ دینِ حیات
شرعِ او تفسیرِ آئینِ حیات

گر زمینی آسماں سازد ترا
آنچہ حق می خواہد آں سازد ترا

صیقلش آئینہ سازد سنگ را
از دلِ آہن رباید زنگ را

تا شعارِ مصطفیٰ از دست رفت
قوم را رمزِ بقا از دست رفت

آں نہالِ سربلند و استوار
مسلمِ صحرائی اشتر سوار

پایہ تا در وادیٔ بطحا گرفت
تربیت از گرمیٔ صحرا گرفت

آں چناں کاہید از بادِ عجم
ہمچو نے گردید از بادِ عجم

آنکہ کشتے شیر را چوں گوسفند
گشت از پامالِ مورے دردمند

آنکہ از تکبیرِ او سنگ آب گشت
از صفیرِ بلبلے بیتاب گشت

آنکہ عزمش کوہ را کاہے شمرد
با توکل دست و پائے خود سپرد

آنکہ ضربش گردنِ اعدا شکست | قلبِ خویش از ضربہائے سینہ خست
آنکہ گامش نقشِ صد ہنگامہ بست | پائے اندر گوشۂ عزلت شکست
آنکہ فرمانش جہاں را ناگزیر | بر درش اسکندر و دارا فقیر
کوششِ او با قناعت ساز کرد | تا بہ کشکولِ گدائی ناز کرد
شیخ احمدؐ سیدِ گردوں جناب | (۱) کاسبِ نور از ضمیرش آفتاب
گل کہ می پوشد مزارِ پاکِ او | لا الٰہ گویاں دمد از خاکِ او
با مریدے گفت اے جانِ پدر | از خیالاتِ عجم باید حذر
زانکہ فکرش گرچہ از گردوں گذشت | از حدِ دینِ نبیؐ بیروں گذشت
اے برادر ایں نصیحت گوش کن | پندِ آں آقائے ملت گوش کن

قلب را زیں حرفِ حق گرداں قوی
با عرب در ساز تا مسلم شوی

(۱) حضرت شیخ احمد رفاعی رحمۃ اللہ علیہ ۱۲

در معنیٔ ایں کہ حسنِ سیرتِ ملّیہ از تادّبُ بآدابِ محمّدیہ است

سائلے مثلِ قضائے مبرمے
بر درِ ما زد صدائے پیہمے

از غضب چوبے شکستم بر سرش
حاصلِ دریوزہ افتاد از برش

عقل در آغازِ ایّامِ شباب
می نیندیشد صواب و ناصواب

از مزاجِ من پدر آزردہ گشت
لالہ زارِ چہرہ اش افسردہ گشت

بر لبش آہے جگر تابے رسید
در میانِ سینۂ او دل تپید

کوکبے در چشمِ او گردید و ریخت
بر سرِ مژگاں دمے تابید و ریخت

ہمچو آں مرغے کہ در فصلِ خزاں
لرزد از بادِ سحر در آشیاں

در تنم لرزید جانِ غافلم
رفت لیلائے شکیب از محملم

گفت فردا اُمتِ خیر الرسلؐ | جمع گردد پیشِ آں مولائے کلؐ
غازیانِ ملتِ بیضائے او | حافظانِ حکمتِ غنائے تو
ہم شہیدانے کہ دیں را حجت اند | مثلِ انجم در فضائے ملت اند
زاہدان و عاشقانِ دل فگار | عالمان و عاصیانِ شرمسار
در میانِ انجمن گردد بلند | نالہ ہائے ایں گدائے دردمند
اے صراطت مشکل از بے مرکبی | من چہ گویم چوں مرا پرسد نبیؐ

"حق جوانے مسلمے با تو سپرد
کو نصیبے از دبستانم نبرد
از تو ایں یک کار آساں ہم نشد
یعنی آں انبارِ گل آدم نشد"

در ملامت نرم گفتار آں کریم | من رہینِ خجلت و امید و بیم
اندکے اندیش و باد آر اے پسر | اجتماعِ اُمتِ خیر البشرؐ

باز این ریشِ سفیدِ من نگر
لرزۂ بیم و امیدِ من نگر

بر پدر این جورِ نازیبا مکن
پیشِ مولا بندہ را رسوا مکن

غنچۂ از شاخسارِ مصطفےٰ
گل شو از بادِ بہارِ مصطفےٰ

از بہارش رنگ و بو باید گرفت
بہرۂ از خلقِ او باید گرفت

مرشدِ رومی چہ خوش فرمودہ است
آنکہ یم در قطرہ اش آسودہ است

"مگسل از ختم الرسلؐ ایامِ خویش
تکیہ کم کن بر فن و بر گامِ خویش"

فطرتِ مسلم سراپا شفقت است
در جہاں دست و زبانش رحمت است

آنکہ مہتاب از سرِ انگشتش دو نیم
رحمتِ او عام و اخلاقش عظیم

از مقامِ او اگر دور ایستی
(۱) از میانِ معشرِ ما نیستی

تو کہ مرغِ بوستانِ ماستی
ہم صفیر و ہم زبانِ ماستی

نغمۂ داری اگر تنہا مزن
جز بہ شاخِ بوستانِ ما مزن

(۱) معشر: گروہ۔ جماعت۔۱۲

هر چه هست از زندگی سرمایه‌دار　　میرد اندر عنصرِ ناسازگار

بلبل استی در چمن پرواز کن　　نغمه با هم‌نوایان ساز کن

ور عقاب استی تهِ دریا مزی　　جز بخلوت خانهٔ صحرا مزی

کوکبی؟ می‌تاب بر گردونِ خویش

پا منه بیرون ز پیرامونِ خویش

قطرهٔ آبی گر از نیسان بری　　در فضای بوستانش پروری

تا مثالِ شبنم از فیضِ بهار　　غنچهٔ تنگش بگیرد در کنار

از شعاعِ آسمان تابِ سحر　　کز فسونش غنچه می‌بندد شجر

عنصرِ نم برکشی از جوهرش　　(۱) ذوقِ رم از سالماتِ مضطرش

گوهرت جز موجِ آبی هیچ نیست　　سعیِ تو غیر از سرابی هیچ نیست

در یم اندازش که گردد گوهری　　تابِ او لرزد چو تابِ اختری

(۱) سالمات: اجزای ترکیبی ۱۲

قطرهٔ نیساں که مهجور از یم است
نذرِ خاشاکے مثالِ شبنم است

طینتِ پاکِ مسلماں گوهر است
آب و تابش از یمِ پیغمبر است

آبِ نیسانی بآغوشش درآ
وز میانِ قلزمش گوهر برآ

در جهاں روشن تر از خورشید شو
صاحبِ تابانیِ جاوید شو

در معنئ ایں که حیاتِ ملیه مرکزِ محسوس میخواهد و مرکزِ ملتِ اسلامیه بیت الحرام است

می کشایم عقده از کارِ حیات
سازمت آگاهِ اسرارِ حیات

چوں خیال از خود رمیدن پیشه اش
از جهت دامن کشیدن پیشه اش

در جهانِ دیر و زود آید چسان؟ وقتِ او فردا و دی زاید چسان؟

گر نظر داری یکی بر خود نگر جز رمِ پیهم نه‌ای ای بی‌خبر

تا نماید تابِ نامشهودِ خویش شعلهٔ او پرده بند از دودِ خویش

سیرِ او را تا سکون بیند نظر موجِ جوشش بسته آمد در گهر

آتشِ او دم بخویش اندر کشید لاله گردید و ز شاخی بر دمید

فکرِ خامِ تو گران خیز است و لنگ تهمتِ گل بست بر پروازِ رنگ

زندگی مرغِ نشیمن ساز نیست طائرِ رنگ است و جز پرواز نیست

در قفس وامانده و آزاد هم با نواها می زند فریاد هم

از پرش پرواز شوید دمبدم چارهٔ خود کرده جوید دمبدم

عقده‌ها خود می زند در کارِ خویش باز آسان می کند دشوارِ خویش

پا بگل گردد حیاتِ تیز گام تا دو بالا گرددش ذوقِ خرام

سازها خوابیده اندر سوزِ او دوش و فردا زادهٔ امروزِ او

دمبدم مشکل گر و آساں گذار
دمبدم نو آفرین و تازه کار

گرچه مثلِ بو سراپایش رم است
چوں وطن در سینه گیرد دم است

رشته‌هائے خویش را برخود تند
تکمهٔ گردد گره برخود زند

در گره چوں دانه دارد برگ و بر
چشم برخود وا کند گردد شجر

خلعتے از آب و گل پیدا کند
دست و پا و چشم و دل پیدا کند

خلوت اندر تن گزینند زندگی
انجمن‌ها آفریند زندگی

ہمچناں آئینِ میلادِ امم
زندگی بر مرکزے آید بہم

حلقه را مرکز چو جاں در پیکر است
خطِ او در نقطهٔ او مضمر است

قوم را ربط و نظام از مرکزے
روزگارش را دوام از مرکزے

راز دار و رازِ ما بیت الحرم
سوزِ ما ہم سازِ ما بیت الحرام

چوں نفس در سینه او را پروریم
جانِ شیرین است او ما پیکریم

تازه رو بستانِ ما از شبنمش / مزرعِ ما آب گیر از زمزمش

تاب دار از ذره هایش آفتاب / غوطه زن اندر فضایش آفتاب

دعویٔ او را دلیل استیم ما / از براہینِ خلیلؑ استیم ما

در جہاں ما را بلند آوازه کرد / با حدوثِ ما قدم شیرازه کرد

ملتِ بیضا ز طوفش ہم نفس / ہمچو صبحِ آفتاب اندر قفس

از حلبِ او یکی بسیاریت / پخته از بندِ یکی خودداریت

تو ز پیوندِ حریمے زنده ئی / تا طوافِ او کنی پاینده ئی

در جہاں جانِ امم جمعیت است / در نگر سرِّ حرم جمعیت است

عبرتے اے مسلمِ روشن ضمیر / از مآلِ اُمتِ موسیٰ بگیر

داد چوں آں قوم مرکز را ز دست / رشتۂ جمعیتِ ملت شکست

آنکه بالید اندر آغوشِ رسل / جزوِ او دانندۂ اسرارِ کل

دہر سیلی بر بناگوشش کشید / زندگی خوں گشت و از چشمش چکید

رفت نم از ریشہ ہاے تاکِ او　　بیدِ مجنوں ہم نروید خاکِ او

از گلِ غربت زباں گم کردۂ (۱)　　ہم نوا ہم آشیاں گم کردۂ

شمع مُرد و نوحہ خواں پروانہ اش　　مشتِ خاکم لرزد از افسانہ اش

اے ز تیغِ جورِ گردوں خستہ تن　　اے اسیرِ التباسِ وہم و ظن

پیرہن را جامۂ احرام کن　　صبح پیدا از غبارِ شام کن

مثلِ آبا غرق اندر سجدہ شو　　آنچناں گم شو کہ یکسر سجدہ شو

مسلمِ پیشیں نیازے آفرید　　تا بہ نازِ عالم آشوبے رسید

در رہِ حق پا بہ نوکِ خار خست
گلستاں در گوشۂ دستار بست

---

(۱) از گل غربت: یعنی غربت کی وجہ سے ۔ ۱۲

در معنیٔ این که جمعیتِ حقیقی از محکم گرفتنِ نصب العین ملیہ است و نصب العینِ امتِ محمدیہ حفظ و نشرِ توحید است

باتو آموزم زبانِ کائنات
حرف و الفاظ است اعمالِ حیات

چوں ز ربطِ مدعاے بستہ شد
زندگانی مطلعِ برجستہ شد

مدعا گردد اگر مہمیزِ ما
ہمچو صرصر می رود شبدیزِ ما

مدعا رازِ بقاے زندگی
جمع سیماب ِقواے زندگی

چوں حیات از مقصدے محرم شود
ضابطِ اسبابِ ایں عالم شود

خویشتن را تابعِ مقصد کند
بہرِ او چیند گزیند رد کند

ناخدا را یم روی از ساحل است
اختیارِ جادہ ہا از منزل است

بر دلِ پروانہ داغ از ذوقِ سوز
طوفِ او گردِ چراغ از ذوقِ سوز

قیس اگر آوارہ در صحراستے — مدعایش محملِ لیلاستے
تا بود شہر آشنا لیلاے ما — بر نمی خیزد بصحرا پاے ما
ہمچو جاں مقصود پنہاں در عمل — کیف و کم از وے پذیرد ہر عمل
گردشِ خونے کہ در رگہاے ماست — تیز از سعیِ حصولِ مدعاست
از تفِ او خویش را سوزد حیات — آتشے چوں لالہ اندوزد حیات
مدعا مضرابِ سازِ ہمت است — مرکزے کو جاذبِ ہر قوت است
دست و پاے قوم را جنباند او — یک نظر صد چشم را گرداند او
شاہدِ مقصود را دیوانہ شو — طائفِ این شمع چوں پروانہ شو
خوش نواے نغمہ سازِ قُم زد است (۱) — زخمۂ معنی بر ابریشم زد است
تا کشد خار از کفِ پارہ سپر — می شود پوشیدہ محمل از نظر

(۱) رفتم کہ خار از پا کشم محمل نہاں شد از نظر
یک لحظہ غافل گشتم و صد سالہ راہم دور شد (ملک قمی)

گر بقدرِ یک نفس غافل شدی
دُور صد فرسنگ از منزل شدی

این کہن پیکر کہ عالم نامِ اوست (۱) ز امتزاجِ امہات اندامِ اوست
صد نیستاں کاشت تا یک نالہ رست صد چمن خوں کرد تا یک لالہ رست
نقشہا آورد و افگند و شکست تا بہ لوحِ زندگی نقشِ تو بست
نالہ ہا در کشتِ جاں کاریدہ است تا نواے یک اذاں بالیدہ است
مدتے پیکار با احرار داشت با خداوندانِ باطل کار داشت
تخمِ ایماں آخر اندر گِل نشاند با زبانت کلمۂ توحید خواند
نقطۂ ادوارِ عالم لا الہ انتہاے کارِ عالم لا الہ
چرخ را از زورِ او گردندگی مہر را پایندگی رخشندگی
بحر گوہر آفرید از تابِ او موج در دریا تپید از تابِ او

(۱) امتزاجِ امہات یعنی عناصر کا اختلاط ۱۲

خاک از موجِ نسیمش گل شود — مشتِ پر از سوزِ او بلبل شود

شعله در رگهاے تاک از سوزِ او — خاکِ مینا تا بناک از سوزِ او

نغمه هایش خفته در سازِ وجود — جویدت اے زخمه ور سازِ وجود

صد نوا داری چو خوں در تن رواں — خیز و مضرابے بہ تارِ او رساں

زانکه در تکبیر رازِ بودِ تست — حفظ و نشرِ لا اله مقصودِ تست

تا نه خیزد بانگِ حق از عالمے — گر مسلمانی نیاسائی دمے

می ندانی آیهٔ اُمّ الکتاب — (۱) امّتِ عادل ترا آمد خطاب

آب و تابِ چهرهٔ ایّام تو — در جهاں شاهد علی الاقوام تو

نکته سنجاں را صلاے عام ده — از علومِ اُمّیئے پیغام ده

اُمّیئے پاک از هوٰی گفتارِ او — (۲) (۳) شرحِ رمزِ ما غوی گفتارِ او

---

(۱) وکذٰلک جعلنٰکم اُمّةً وّسطا لتکونوا شهداء علی النّاس ط

(۲) وما ینطق عن الهوٰی ۱۲

(۳) ما ضلّ صاحبکم وما غوٰی۔ ۱۲

تا بدست آورد نبضِ کائنات
وا نمود اسرارِ تقویمِ حیات

از قبائے لالہ ہائے ایں چمن
پاک شست آلودگیہائے کہن

در جہاں وابستۂ دینش حیات
نیست ممکن جز بآئینش حیات

اے کہ می داری کتابش در بغل
تیز تر نہ پا بہ میدانِ عمل

فکرِ انساں بت پرستے بتگرے
ہر زماں در جستجوے پیکرے

باز طرحِ آذری انداخت است
تازہ تر پروردگارے ساخت است

کاید از خوں ریختن اندر طرب
نامِ او رنگ است و ہم ملک و نسب

آدمیت کشتہ شد چوں گوسفند
پیشِ پائے ایں بتِ نا ارجمند

اے کہ خوردستی ز مینائے خلیلؑ
گرمیٔ خونت ز صہبائے خلیلؑ

بر سرِ ایں باطلِ حق پیرہن
تیغِ لَا مَوْجُوْد اِلَّا ھُوْ بزن

جلوہ در تاریکیٔ ایام کن (۱)
آنچہ بر تو کامل آمد عام کن

(۱) الیوم اکملت لکم دینکم و اتممت علیکم نعمتی ۔

گرزم از شرمِ تو چوں بیدِ شمار　　پرسدت آں آبروے روزگار

حرفِ حق از حضرتِ ما بردهٔ
پس چرا با دیگراں نسپردهٔ

در معنیٰ ایں که توسیعِ حیاتِ ملیه از تسخیرِ قوائے نظامِ عالم است

اے که با نادیده پیماں بستهٔ　　همچو سیل از قیدِ ساحل رستهٔ
چوں نهال از خاکِ ایں گلزار خیز　　دل بغائب بند و با حاضر ستیز
هستیٔ حاضر کند تفسیرِ غیب　　می شود دیباچهٔ تسخیرِ غیب
ماسوا از بهرِ تسخیر است و بس　　سینهٔ او عرصهٔ تیر است و بس
از کُنِ حق ماسوا شد آشکار　　تا شود پیکانِ تو سنداں گذار
رشتهٔ باید گره اندر گره　　تا شود لطفِ کشودن را فره

(۱) عرصه = فضا ۔ (۲) فره = بالیدگی ۔

غنچهٔ؟ از خود چمن تعمیر کن — شبنمی؟ خورشید را تسخیر کن

از تو می آید اگر کارِ شگرف — از دمِ گرمے گدازِ ایں شیرِ برف

ہر کہ محسوسات را تسخیر کرد — عالمے از ذرّهٔ تعمیر کرد

آنکہ تیرش قدسیاں را سینہ خست — اوّل آدم را سرِ فتراک بست

عقدهٔ محسوس را اوّل کشود — ہمت از تسخیرِ موجود آزمود

کوه و صحرا دشت و دریا بحر و بر — تختهٔ تعلیمِ اربابِ نظر

اے کہ از تاثیرِ افیوں خفتهٔ — عالمِ اسباب را دوں گفتهٔ

خیز و وا کن دیدهٔ مخمور را — دوں مخواں ایں عالمِ مجبور را

غایتش توسیعِ ذاتِ مسلم است — امتحانِ ممکناتِ مسلم است

می زند شمشیرِ دوراں بر تنت — تا ببینی ہست خوں اندر تنت

سینہ را از سنگِ رہ ریش کن — امتحانِ استخوانِ خویش کن

حق جہاں را قسمتِ نیکاں شمرد — جلوه اش با دیدهٔ مومن سپرد

کارواں را رہگذار است ایں جہاں　　نقدِ مومن را عیار است ایں جہاں

گیر اورا تا نہ او گیرد ترا

ہمچو مے اندر سبو گیرد ترا

دُلدُلِ اندیشہ ات طوطی پرست　　آں کہ گامش آسماں پہنا در است

احتیاجِ زندگی میر اندش　　بر زمیں گردوں سپر گرداندش

تا ز تسخیرِ قوائے ایں نظام　　ذو فنونیہائے تو گردد تمام

نائبِ حق در جہاں آدم شود　　بر عناصر حکمِ او محکم شود

تنگی ات پہنا پذیرد در جہاں　　(۱) کارِ تو اندام گیرد در جہاں

خویش را بر پشتِ باد اسوار کن　　یعنی ایں جمّازہ را ما ہار کن

دست رنگیں کن ز خونِ کوہسار　　جوئے آبِ گوہر از دریا برآر

صد جہاں در یک فضا پوشیدہ اند　　مہرہا در ذرّہ ہا پوشیدہ اند

(۱) اندام گرفتن کار یعنی آراستہ شدن کار۔ ۱۲

از شعاعش دیده کن نادیده را — وا نما اسرارِ نافهمیده را
تابش از خورشیدِ عالمتاب گیر — برقِ طاق افروز از سیلاب گیر
ثابت و سیارهٔ گردوں وطن — آں خداوندانِ اقوامِ کہن
ایں ہمہ اے خواجہ آغوشِ تو اند (۱) — (۲) پیش خیز و حلقہ در گوشِ تو اند
جستجو را محکم از تدبیر کن — انفس و آفاق را تسخیر کن
چشمِ خود بکشا و در اشیا نگر — نشہ زیرِ پردهٔ صہبا نگر
تا نصیب از حکمتِ اشیا برد — ناتواں باج از توانایاں خورد
صورتِ ہستی ز معنی سادہ نیست — ایں کہن ساز از نوا افتادہ نیست
برق آہنگ است ہشیارش زنند — خویش را چوں زخمہ بر تارش زنند
تو کہ مقصودِ خطابِ انظری — پس چرا ایں راہ چوں کوراں بری
قطرهٔ کز خود فروزی محرم است — بادہ اندر تاک و برگِ گل شبنم است

(۱) آغوش: لونڈی کنیز ۱۲ — (۲) پیش خیز: خدمتگار ۱۲

چوں بدریا در رود گوهر شود — جوهرش تابنده چوں اختر شود

چوں صبا بر صورتِ گلہا متن — غوطه اندر معنئ گلزار زن

آنکه بر اشیا کمند انداخت است — مرکب از برق و حرارت ساخت است

حرف چوں طائر به پرواز آورد (۱) — نغمه را بے زخمه از ساز آورد

اے خرت لنگ از رهِ دشوارِ زیست — غافل از هنگامهٔ پیکارِ زیست

همرهانت پے به منزل برده اند — لیلئ معنی ز محمل برده اند

تو بصحرا مثلِ قیس آوارهٔ — خستهٔ واماندهٔ بیچارهٔ

عِلم اسما(۲) اعتبارِ آدم است
حکمتِ اشیا حصارِ آدم است

---

(۱) مرزا غالب به تغییرِ الفاظ ۱۲۔ (۲) وعلم آدم الاسماء

در معنی اینکه کمالِ حیاتِ ملیه این است که ملت مثلِ فرد احساسِ خودی پیدا کند و تولید و تکمیلِ این احساس از ضبطِ روایاتِ ملیه ممکن گردد

کودکی را دیدی ای بالغ نظر ❊ کو بود از معنیِ خود بیخبر
ناشناسِ دور و نزدیک آنچنان ❊ ماه را خواهد که برگیرد عنان
از همه بیگانه آن مامک پرست ❊ گریه مست و شیر مست و خواب مست
زیر و بم را گوشِ او درگیر نیست ❊ نغمه اش جز شورشِ زنجیر نیست
ساده و دوشیزه افکارش هنوز ❊ چون گهر پاکیزه گفتارش هنوز
جستجو سرمایهٔ پندارِ او ❊ از چرا چون کی کجا گفتارِ او

نقش گیرِ این و آں اندیشہ اش — غیر جوئی غیر بینی پیشہ اش

چشمش از دنبال اگر گیرد کسے — جانِ او آشفتہ می گردد بسے

فکر نامش در ہوائے روزگار — پر کشا مانندِ بازِ نو شکار

در پئے نخچیر ہا بگذاردش — باز سوئے خویشتن می آردش

تا ز آتشگیریٔ افکارِ او — (۱) گل فشاند زرچکِ پندارِ او

چشمِ گیرائش فتد بر خویشتن — دستکے بر سینہ می گوید کہ "من"

یاد او با خود شناسائش کند — حفظِ ربطِ دوش و فردائش کند

سفتہ ایامش دریں تارِ زر اند — ہمچو گوہر از پئے یک دیگر اند

گرچہ ہر دم کاہد افزاید رگش — "من ہمانستم کہ بودم" در دلش

این "منِ" نوزادہ آغازِ حیات

نغمۂ بیداریٔ سازِ حیات

(۱) زرچک: ایک قسم کی آتشبازی جسے ہندی میں پھلجھڑی کہتے ہیں ۱۲

ملتِ نوزادہ مثلِ طفلک است / طفلکے کو در کنارِ مامک است

طفلکے از خویشتن ناآگہے / گوہرِ آلودۂ خاکِ رہے

بستہ با امروزِ او فرداش نیست / حلقہ ہائے روز و شب در پاش نیست

چشمِ ہستی را مثالِ مردم است / غیر را بینندہ و از خود گم است

صد گرہ از رشتۂ خود وا کند / تا سرِ تارِ خودی پیدا کند

گرم چوں افتد بکارِ روزگار / ایں شعورِ تازہ گردد پایدار

نقشہا بردارد و اندازد او / سرگزشتِ خویش را می سازد او

فرد چوں پیوندِ ایامش گسیخت / شانۂ ادراکِ او دندانہ ریخت

قوم روشن از سوادِ سرگذشت / خود شناس آمد زیادِ سرگزشت

سرگزشتِ او گر از یادش رود / باز اندر نیستی گم می شود

نسخۂ بودِ ترا اے ہوشمند / ربطِ ایام آمدہ شیرازہ بند

ربطِ ایام است ما را پیرہن / سوزنش حفظِ روایاتِ کہن

چیست تاریخ اے ز خود بیگانۂ　　داستانے قصۂ افسانۂ؟

ایں ترا از خویشتن آگہ کند　　آشنائے کار و مرد رہ کند

روح را سرمایۂ تاب است ایں　　جسم ملت را چو اعصاب است ایں

ہمچو خنجر بر فسانت می زند　　باز بر روئے جہانت می زند

وہ چہ سازِ جاں گداز دلپذیر　　نغمہ ہائے رفتہ در تارش اسیر

شعلۂ افسردہ در سوزش نگر　　دوش در آغوش امروزش نگر

شمع او بختِ امم را کوکب است　　روشن از وے امشب و ہم دیشب است

چشمِ پُرکارے کہ بیند رفتہ را　　پیش تو باز آفریند رفتہ را

بادۂ صد سالہ در مینائے او　　مستیٔ پارینہ در صہبائے او

صید گیرے کو بدام اندر کشید　　طائرے کز بوستانِ ما پرید

ضبط کن تاریخ را پایندہ شو　　از نفسہائے رمیدہ زندہ شو

دوش را پیوند با امروز کن　　زندگی را مرغِ دست آموز کن

رشتۂ ایّام را آور بدست | ورنہ گردی روزکور و شب پرست
سر زند از ماضیٔ تو حالِ تو | خیزد از حالِ تو استقبالِ تو
مشکن ار خواہی حیاتِ لازوال | رشتۂ ماضی ز استقبال و حال

موجِ ادراکِ تسلسل زندگی است
مے کشاں را شورِ قلقل زندگی است

در معنیٔ ایں کہ بقائے نوع از امومت است وحفظ و احترامِ امومت اصلِ اسلام است

نغمہ خیزد از زخمہ زن سازِ مرد | از نیازِ او دوبالا نازِ مرد
پوششِ عریانیٔ مرداں زن است (۱) | حسن دلجو عشق را پیراہن است

(۱) هن لباس لکم ۔ آیہ شریفہ

عشقِ حق پروردهٔ آغوشِ او — این نوا از زخمهٔ خاموشِ او

آنکه نازد بر وجودش کائنات — (۱) ذکرِ او فرمود با طیب و صلوٰة

مسلمے کو را پرستارے شمرد — بهره از حکمتِ قرآں نبرد

نیک اگر بینی امومت رحمت است — زانکه او را با نبوّت نسبت است

شفقتِ او شفقتِ پیغمبرؐ است — سیرتِ اقوام را صورتگر است

از امومت پخته تر تعمیرِ ما — در خطِ سیمائے او تقدیرِ ما

هست اگر فرهنگِ تو معنی رسے — حرفِ اُمت نکته ها دارد بسے

گفت آں مقصودِ حرفِ کُن فکاں — زیرِ پائے امهات آمد جناں

ملت از تکریمِ ارحام است و بس — ورنه کارِ زندگی خام است و بس

از امومت گرمِ رفتارِ حیات — از امومت کشفِ اسرارِ حیات

از امومت پیچ و تابِ جوئے ما — موج و گرداب و حبابِ جوئے ما

---

(۱) حدیثِ مشهور ۱۲

آں رُخِ رستاق زادے جاہلے (۱) (۲) (۳) پست بالاے سطبرے بدگلے

نا تراشے پرورش نا دادۂ کم نگاہے کم زبانے سادۂ

دل ز آلامِ امومت کردہ خوں گردِ چشمش حلقہ ہاے نیلگوں

ملت ار گیرد ز آغوشش بدست یک مسلمانِ غیور و حق پرست

ہستیٔ ما محکم از آلامِ اوست صبحِ ما عالم فروز از شامِ اوست

واں تہی آغوشِ نازک پیکرے خانہ پروردِ نگاہش محشرے

فکرِ او از تابِ مغرب روشن است ظاہرش زن باطنِ او نازن است

بندہاے ملتِ بیضا گسیخت تا ز چشمش عشوہا حل کردہ ریخت

شوخ چشم و فتنہ زا آزادیش از حیا نا آشنا آزادیش

علمِ او بارِ امومت بر نتافت بر سرِ شامش یکے اختر نتافت

این گل از بستانِ ما نارستہ بہ
داغش از دامانِ ملت شستہ بہ

(۱) [illegible]

(۱) [illegible] (۲) [illegible] (۳) [illegible]

لاالہ گویاں چو انجم بے شمار | بستہ چشم اندر ظلامِ روزگار
پا نبرزہ از عدم بیروں ہنوز | از سوادِ کیف و کم بیروں ہنوز
مضمر اندر ظلمتِ موجودِ ما | آں تجلی ہاے نا مشہودِ ما
شبنمے بر برگِ گل نہ نشستۂ | غنچہ ہاے از صبا نا خستۂ
بر دمد ایں لالہ زارِ ممکنات | از خیابانِ ریاضِ امہات
قوم را سرمایہ اے صاحب نظر | نیست از نقد و قماشِ سیم و زر
مالِ او فرزند ہاے تندرست | تر دماغ و سخت کوش و چاق و چست

حافظِ رمزِ اخوت مادراں
قوتِ قرآن و ملت مادراں

در معنی ایں کہ سیدۃ النساء فاطمۃ الزہرا رضؓ اسوۂ کاملہ ایست

برائے نساءِ اسلام

مریمؑ از یک نسبتِ عیسیٰؑ عزیز ‌ ‌ ‌ از سہ نسبت حضرتِ زہراؓ عزیز
نورِ چشمِ رحمۃ للعالمیں ‌ ‌ ‌ آں امامِ اوّلین و آخریں
آں کہ جاں در پیکرِ گیتی دمید ‌ ‌ ‌ روزگارِ تازہ آئیں آفرید
بانوے آں تاجدارِ ھَلْ اَتیٰ ‌ ‌ ‌ مرتضےٰ مشکل کشا شیرِ خدا
پادشاہ و کلبۂ ایوانِ او ‌ ‌ ‌ یک حسام و یک زرہ سامانِ او
مادرِ آں مرکزِ پرکارِ عشق ‌ ‌ ‌ مادرِ آں کارواں سالارِ عشق
آں یکے شمعِ شبستانِ حرم ‌ ‌ ‌ حافظِ جمعیتِ خیرالاممؐ
تا نشیند آتشِ پیکار و کیں ‌ ‌ ‌ پشتِ پا زد بر سرِ تاج و نگیں

واں دگر مولائے ابرارِ جہاں   قوّتِ بازوے احرارِ جہاں

در نوائے زندگی سوز از حسینؓ   اہلِ حق حریت آموز از حسینؓ

سیرتِ فرزندہا از اُمّہات   جوہرِ صدق و صفا از اُمّہات

مزرعِ تسلیم را حاصل بتولؓ   مادراں را اسوۂ کامل بتولؓ

بہرِ محتاجے دلش آں گونہ سوخت   با یہودے چادرِ خود را فروخت

نوری و ہم آتشی فرمانبرش   گم رضایش در رضائے شوہرش

آں ادب پروردۂ صبر و رضا   آسیا گردان و لب قرآں سرا

گریہ ہائے او ز بالیں بے نیاز   گوہر افشاندے بدامانِ نماز

اشکِ او برچید جبریل از زمیں   ہمچو شبنم ریخت بر عرشِ بریں

رشتۂ آئینِ حق زنجیرِ پاست   پاسِ فرمانِ جنابِ مصطفٰےؐ است

ورنہ گردِ تربتش گردیدمے
سجدہ ہا بر خاکِ او پاشیدمے

خطاب بہ مخدّراتِ اسلام

اے ردایت⁽¹⁾ پردۂ ناموسِ ما — تابِ تو سرمایۂ فانوسِ ما

طینتِ پاکِ تو ما را رحمت است — قوّتِ دین و اساسِ ملت است

کودکِ ما چوں لب از شیرِ تو شست — لاالہ آموختی او را نخست

می تراشد مہرِ تو اطوارِ ما — فکرِ ما گفتارِ ما کردارِ ما

برقِ ما کو در سحابت آرمید — بر جبل رخشید و در صحرا تپید

اے امینِ نعمتِ آئینِ حق — در نفسہائے تو سوزِ دینِ حق

دورِ حاضر تر فروش و پُر فن است — کاروانش نقدِ دیں را رہزن است

کور و یزداں ناشناس ادراکِ او — ناکساں زنجیریِ پیچاکِ او

چشمِ او بیباک و ناپرواستے — پنجۂ مژگانِ او گیراستے

(۱) ردا: چادر ۱۲

صیدِ او آزاد خواند خویش را
کشتهٔ او زنده داند خویش را

آب بندِ نخلِ جمعیت توئی
حافظِ سرمایهٔ ملت توئی

از سرِ سود و زیاں سودا مزن
گام جز بر جادهٔ آبا مزن

ہوشیار از دستبردِ روزگار
گیر فرزندانِ خود را در کنار

ایں چمن زاداں کہ پر نکشادہ اند
ز آشیانِ خویش دور افتادہ اند

فطرتِ تو جذبہ ہا دارد بلند
چشمِ ہوش از اسوۂ[1] زہرا بلند

تا حسینے شاخِ تو بار آورد
موسمِ پیشیں بگلزار آورد

(۱) اسوہ: نمونہ ۱۲.

خلاصۂ مطالبِ مثنوی

در تفسیرِ سُورۂ اخلاص

قُل هُوَ اللّٰهُ اَحَد

من شبے صدیقؓ را دیدم بخواب | گُل زخاکِ راہِ او چیدم بخواب
آں اَمَنُّ النَّاس بر مولاے ما (۱) | آں کلیمِ اوّلِ سینائے ما
ہمتِ او کشتِ ملت را چو ابر | ثانیُ اسلام و غار و بدر و قبر
گفتمش اے خاصۂ خاصانِ عشق | عشقِ تو سرِ مطلعِ دیوانِ عشق

(۱) اَمَنَّ النَّاسِ عَلَیَّ فِی صُحبَتِہٖ وَمَالِہٖ اَبُوبَکرٍ (حدیث)

پخته از دستت اساسِ کارِ ما — چارهٔ فرما پئے آزارِ ما
گفت تا کے در ہوس گردی اسیر — آب و تاب از سورهٔ اخلاص گیر
اینکه در صد سینه پیچد یک نفس — سرّے از اسرارِ توحید است و بس
رنگِ او بر کن مثالِ او شوی — در جہاں عکسِ جمالِ او شوی
آنکه نامِ تو مسلماں کرده است — از دوئی سوئے یکی آورده است
خویشتن را ترک و افغاں خوانده — وائے بر تو آنچه بودی مانده
وارہاں نامیده را از نامہا — ساز با خُم در گذر از جامہا
اے که تو رسوائے نام افتاده — از درختِ خویش خام افتاده
با یکی ساز از دوئی بردار رخت — وحدتِ خود را مگرداں لخت لخت
اے پرستارِ یکی گر تو توئی — تا کجا باشی سبق خوانِ دوئی
تو درِ خود را بخود پوشیده (۱) — در دل آور آنچه بر لب چیده

(۱) پوشیدن بمعنی بستن ۱۲

صد ملل از سنتے انگیختی　　بر حصارِ خود شبیخوں ریختی
یک شو و توحید را مشہود کن　　غائبش را از عمل موجود کن

لذتِ ایماں فزاید در عمل
مردہ آں ایماں کہ ناید در عمل

اَللّٰهُ الصَّمَدُ

گر بہ اللہ الصمد دل بستہٴ　　از حدِ اسباب بیروں جستہٴ
بندہٴ حق بندہٴ اسباب نیست　　زندگانی گردشِ دولاب نیست
مسلم استی بے نیاز از غیر شو　　اہلِ عالم را سراپا خیر شو
پیشِ منعم شکوہٴ گردوں مکن　　دستِ خویش از آستیں بیروں مکن
چوں علیؓ در ساز با نانِ شعیر　　گردنِ مرحب شکن خیبر بگیر
منت از اہلِ کرم بُردن چرا　　نشترِ لا و نعم خوردن چرا

رزقِ خود را از کفِ دوناں مگیر | یوسف استی خویش را ارزاں مگیر
گرچہ باشی مور وہم بے بال و پر | حاجتے پیشِ سلیمانے مبر
راہ دشوار است ساماں کم بگیر | در جہاں آزاد زی آزاد میر
سبحۂ اَقَلُّ مِنَ الدُّنیا شمار (۱) | از تَعِش حُرًّا شوی سرمایہ دار
تا توانی کیمیا شو گِل مشو | در جہاں منعم شو و سائل مشو
اے شناسائے مقامِ بوعلیؒ | جرعۂ آرم ز جامِ بوعلیؒ
پشتِ پا زن تختِ کیکاؤس را | سر بدہ از کف مدہ ناموس را

خود بخود گردد درِ میخانہ باز
بر تہی پیمانگانِ بے نیاز

قایدِ اسلامیاں ہاروں رشید (۲) | آنکہ نقفور آبِ تیغِ او چشید

---

(۱) اقلل من الدنیا تعش حرًّا (قولِ فاروقؓ)

(۲) نقفور۔ رومی بادشاہ جس کو ہاروں نے متعدد بار شکست دی۔

گفت مالکؓ را کہ اے مولائے قوم — روشن از خاکِ درت سیمائے قوم

اے نواپردازِ گلزارِ حدیث — از تو خواہم درسِ اسرارِ حدیث

لعل تاکے پردہ بند اندر یمن — خیز و در دارالخلافت خیمہ زن

اے خوشا تابانیٔ روزِ عراق — اے خوشا حسنِ نظر سوزِ عراق

می چکد آبِ خضر از تاکِ او — مرہمِ زخمِ مسیحا خاکِ او

گفت مالکؓ مصطفیٰ را چاکرم — نیست جز سودائے او اندر سرم

من کہ باشم بستۂ فتراکِ او — برنخیزم از حریمِ پاکِ او

زندہ از تقبیلِ خاکِ یثربم — خوشتر از روزِ عراق آمد شبم

عشق می گوید کہ فرمانم پذیر — پادشاہاں را بخدمت ہم مگیر

تو ہمی خواہی مرا آقا شوی — بندۂ آزاد را مولا شوی

بہرِ تعلیمِ تو آیم بر درت — خادمِ ملت نگردد چاکرت

بہرہ خواہی اگر از علمِ دیں — درمیانِ حلقۂ درسم نشیں

بے نیازی نازہا دارد بسے

نازِ او اندازہا دارد بسے

بے نیازی رنگِ حق پوشیدن است
رنگِ غیر از پیرہن شوئیدن است

علمِ غیر آموختی اندوختی
روے خویش از غازہ اش افروختی

ارجمندی از شعارش می بری
من ندانم تو توئی یا دیگری

از نمیش خاکِ تو خاموش گشت
وز گل و ریحاں تہی آغوش گشت

کشتِ خود از دستِ خود ویراں مکن
از سحابش گدیۂ باراں مکن

عقلِ تو زنجیریِ افکارِ غیر
در گلوے تو نفس از تارِ غیر

بر زبانت گفتگوہا مستعار
در دلِ تو آرزوہا مستعار

قمریانت را نواہا خواستہ
سروہایت را قباہا خواستہ

بادہ می گیری بجام از دیگراں
جام ہم گیری بوام از دیگراں

آں نگاہش سرِّ مَازَاغَ الْبَصَر (۱)
سوے قومِ خویش باز آید اگر

(۱) مَازَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغٰی (آیۂ شریفہ)

می شناسد شمعِ او پروانہ را		نیک داند خویش و ہم بیگانہ را

"لستَ مِنّی" گویدت مولاے ما

واے ما اے واے ما اے واے ما

زندگانی مثلِ انجم تا کجا		ہستیٔ خود در سحر گم تا کجا

ریوے از صبح دروغے خوردۂ		رخت از پہناے گردوں بُردۂ

آفتاب استی یکے در خود نگر		از نجومِ دیگراں تابے مخر

بر دلِ خود نقشِ غیر انداختی		خاک بُردی کیمیا در باختی

تا کجا رخشی ز تابِ دیگراں		سرسبک ساز از شرابِ دیگراں

تا کجا طوفِ چراغِ محفلے		ز آتشِ خود سوز اگر داری دلے

چوں نظر در پردہ ہاے خویش باش		می پرو اما بجانے خویش باش

در جہاں مثلِ حباب اے ہوشمند		راہِ خلوت خانہ بر اغیار بند

(۱) لستَ مِنّی۔ یعنی تو میری قوم سے نہیں ہے ۱۲ (۲) ریو: فریب ۱۲

فرد فرد آمد کہ خود را واشناخت　　قوم قوم آمد کہ جز با خود نساخت

از پیامِ مصطفےٰ آگاہ شو

فارغ از اربابِ دون اللہ شو

لم یلد و لم یولد

قومِ تو از رنگ و خوں بالاتر است　　قیمتِ یک اسودش صد احمر است

قطرۂ آبِ وضوئے قنبرے　　در بہا برتر ز خونِ قیصرے

فارغ از باب و ام و اعمام باش　　(۱) ہمچو سلماں زادۂ اسلام باش

نکتۂ اے ہمدمِ فرزانہ بیں　　(۲) شہد را در خانہ ہائے لانہ بیں

قطرۂ از لالۂ حمرا ستے　　قطرۂ از نرگسِ شہلا ستے

ایں نمی گوید کہ من از عبہرم　　(۳) آں نمی گوید من از نیلوفرم

(۱) سلمان فارسی رضؓ سے لوگوں نے ان کا شجرۂ نسب دریافت کیا۔ انہوں نے جواب دیا "سلمان ابن اسلام" ۱۲
(۲) لانہ۔ شہد کا چھتہ ۱۲۔ (۳) عبہر۔ نرگس۔ ۱۲

ملتِ ما شانِ ابراہیمی است (۱) شہدِ ما ایمانِ ابراہیمی است

گر نسب را جزوِ ملت کردۂ رخنہ در کارِ اخوت کردۂ

در زمینِ ما نگیرد ریشہ ات

ہست نا مسلم ہنوز اندیشہ ات

ابنِ مسعود آں چراغ افروزِ عشق جسم و جانِ او سراپا سوزِ عشق

سوخت از مرگِ برادر سینہ اش آب گردید از گداز آئینہ اش

گریہ ہائے خویش را پایاں ندید در غمش چوں مادراں شیون کشید

"اے دریغا آں سبق خوانِ نیاز یارِ من اندر دبستانِ نیاز"

"آہ آں سروِ سہی بالائے من در رہِ عشقِ نبی ہمپائے من"

حیف او محرومِ دربارِ نبیؐ

چشمِ من روشن ز دیدارِ نبیؐ"

(۱) شان: شہد کا چھتہ ۱۲

نیست از روم و عرب پیوندِ ما
نیست پابندِ نسب پیوندِ ما

دل بہ محبوبِ حجازی بستہ ایم
زین جہت با یک دگر پیوستہ ایم

رشتۂ ما یک تولّایش بس است
چشمِ ما را کیفِ صہبایش بس است

مستیِ او تا بخونِ ما دوید
کہنہ را آتش زد و نو آفرید

عشقِ او سرمایۂ جمعیت است
ہمچو خوں اندر عروقِ ملت است

عشق در جان و نسب در پیکر است
رشتۂ عشق از نسب محکم تر است

عشق ورزی از نسب باید گذشت
ہم ز ایران و عرب باید گذشت

امتِ او مثلِ او نورِ حق است
ہستیٔ ما از وجودش مشتق است

"نورِ حق را کس نجوید زاد و بود (مولانا رومؒ) خلعتِ حق را چہ حاجت تار و پود"

ہر کہ پا در بندِ اقلیم و جداست
بے خبر از لَمْ یَلِدْ لَمْ یُولَدْ است

وَلَمْ یَکُنْ لَّہٗ کُفُوًا اَحَد

مسلمِ چشم از جہاں بربستہ چیست؟ — فطرتِ ایں دل بحق پیوستہ چیست؟

لالہ کو بر سرِ کوہے دمید — گوشۂ دامانِ گلچینے ندید

آتشِ او شعلۂ گیرد بہ بر — از نفس ہائے نخستینِ سحر

آسماں ز آغوشِ خود نگذاردش — کوکبِ واماندۂ پنداردش

بوسدش اوّل شعاعِ آفتاب
شبنم از چشمش بشوید گردِ خواب

رشتۂ با لم یکن باید قوی — تا تو در اقوامِ بے ہمتا شوی

آنکہ ذاتش واحد است و لاشریک — بندہ اش ہم در نسازد با شریک

مومنِ بالائے ہر بالا ترے — غیرتِ او برنتابد ہمسرے

خرقۂ لاتحزنوا اندر برش (۱) — انتم الاعلون تاجے بر سرش

(۱) ولا تہنوا ولا تحزنوا وانتم الاعلون (آیۂ شریفہ)

می کشد بارِ دو عالم دوشِ او — بحر و بر پروردهٔ آغوشِ او
برغوِ تندر مدام افگندہ گوش (۱) — برق اگر ریزد همی گیرد بدوش
پیشِ باطل تیغ و پیشِ حق سپر — امر و نهیِ او عیارِ خیر و شر
در گرہ صد شعله دارد اخگرش — زندگی گیرد کمال از جوهرش
در فضاے این جهانِ ہاے و ہو — نغمه پیدا نیست جز تکبیرِ او
عفو و عدل و بذل و احسانش عظیم — هم بقهر اندر مزاجِ او کریم
سازِ او در بزم ہا خاطر نواز — سوزِ او در رزم ہا آہن گداز
در گلستان با عنادل ہم صفیر — در بیابان جرّہ بازِ صید گیر
زیرِ گردون می نیاساید دلش — بر فلک گیرد قرار آب و گلش
طائرش منقار بر اختر زند — آنسوے این کهنه چنبر پر زند
تو بہ پروازے پرے نکشودۂ — کرمک استی زیرِ خاک آسودۂ

(۱) غوِ تندر: بجلی کی کڑک ۱۲

خوار از مہجوریٔ قرآں شدی
شکوہ سنج گردشِ دوراں شدی

اے چو شبنم بر زمیں افتندۂ
در بغل داری کتابِ زندۂ

تا کجا در خاک می گیری وطن
رخت بردار و سرِ گردوں فگن

عرضِ حالِ مصنف بحضورِ رحمۃ للعالمین

اے ظہورِ تو شبابِ زندگی
جلوہ ات تعبیرِ خوابِ زندگی

اے زمیں از بارگاہت ارجمند
آسماں از بوسۂ بامت بلند

شش جہت روشن ز تابِ روے تو
ترک و تاجیک و عرب ہندوے تو

از تو بالا پایۂ ایں کائنات
فقرِ تو سرمایۂ ایں کائنات

در جہاں شمعِ حیات افروختی
بندگاں را خواجگی آموختی

بے تو از نابودمندیہا خجل پیکرانِ این سرائے آب و گل

تا دمِ تو آتشے از گِل کشود تودہ ہائے خاک را آدم نمود

ذرہ دامن گیرِ مہر و ماہ شد یعنی از نیروے خویش آگاہ شد

تا مرا افتاد بر رویت نظر از اب و ام گشتۂ محبوب تر

عشق در من آتشے افروخت است فرصتش بادا کہ جانم سوخت است

نالۂ مانندِ نَے سامانِ من آن چراغِ خانۂ ویرانِ من

از غمِ پنہان نگفتن مشکل است بادہ در مینا نہفتن مشکل است

مسلم از سرِّ نبیؐ بیگانہ شد باز این بیت الحرم بتخانہ شد

از منات و لات و عُزّٰی و ہبل ہر یکے دارد بُتے اندر بغل

شیخِ ما از برہمن کافر تر است زانکہ او را سومنات اندر سر است

رختِ ہستی از عرب برچیدۂ در خمستانِ عجم خوابیدۂ

شل ز برفابِ عجم اعضائے او سرد تر از اشکِ او صہبائے تو

ہمچو کافر از اجل ترسندۂ — سینہ اش فارغ ز قلبِ زندۂ

نعشش از پیشِ طبیباں بردہ ام — در حضورِ مصطفےٰ آوردہ ام

مردہ بود از آبِ حیواں گفتمش — سرے از اسرارِ قرآں گفتمش

داستانے گفتم از یارانِ نجد — نکہتے آوردم از بستانِ نجد

محفل از شمعِ نوا افروختم — قوم را رمزِ حیات آموختم

گفت برما بندد افسونِ فرنگ (۱) — ہست غوغایش ز قانونِ فرنگ

اے بصیری را ردا بخشندۂ (۲) — بربطِ سلما مرا بخشندۂ

ذوقِ حق دہ ایں خطا اندیش را — اینکہ نشناسد متاعِ خویش را

گر دلم آئینۂ بے جوہر است — در بحرفم غیرِ قرآں مضمر است

اے فروغت صبحِ اعصار و دہور — چشمِ تو بینندۂ مَافِی الصُّدُور

(۱) قانون: ایک قسم کا ساز ۱۲ ۔ (۲) بصیری مصنّف قصیدۂ بُردہ جس نے عالمِ رویا میں نبی کریمؐ کو اپنا مشہور قصیدہ ء امن تذکر جیرانِ بذی سلم الخ اسنایا۔ حضورؐ نے اس کے صلے میں خوش نصیب بصیری کو اپنی چادر مطہر عطا فرمائی ۱۲

پردهٔ ناموسِ فکرم چاک کن — ایں خیاباں را ز خارم پاک کن

تنگ کن رختِ حیات اندر برم — اہلِ ملت را نگہدار از شرم

سبز کشتِ نابسامانم مکن — بہرہ گیر از ابرِ نیسانم مکن

خشک گرداں بادہ در انگورِ من — زہر ریز اندر مےِ کافورِ من

روزِ محشر خوار و رسوا کن مرا — بے نصیب از بوسهٔ پا کن مرا

گر دُرِ اسرارِ قرآں سفتہ ام — با مسلماناں اگر حق گفتہ ام

اے کہ از احسانِ تو ناکس کس است — یک دعایت مزدِ گفتارم بس است

عرض کن پیشِ خدائے عزّوجل — عشقِ من گردد ہم آغوشِ عمل

دولتِ جانِ حزیں بخشیدۂ — بہرہ از علمِ دیں بخشیدۂ

در عمل پایندہ تر گرداں مرا
آبِ نیسانم گہر گرداں مرا

رختِ جاں تا در جہاں آوردہ ام — آرزوے دیگرے پروردہ ام

همچو دل در سینه ام آسوده است — محرم از صبحِ حیاتم بوده است

از پدر تا نامِ تو آموختم — آتشِ این آرزو افروختم

تا فلک دیرینه تر سازد مرا — در قمارِ زندگی بازد مرا

آرزوئے من جواں تر می شود — این کہن صہبا گراں تر می شود

این تمنا زیرِ خاکم گوہر است — در شبم تابِ ہمیں یک اختر است

مدتے با لالہ رویاں ساختم — عشق با مرغولہ مویاں باختم

بادہ ہا با ماہ سیمایاں زدم — بر چراغِ عافیت داماں زدم

برقہا رقصید گردِ حاصلم — رہزناں بردند کالائے دلم

این شراب از شیشۂ جانم نہ ریخت — (۱) این زرِ سارا ز دامانم نہ ریخت

عقلِ آذر پیشہ ام زنار بست — نقش او در کشورِ جانم نشست

سالہا بودم گرفتارِ شکے — از دماغِ خشکِ من لا ینفکے

(۱) سارا نہ خالص ۱۲۔

حرفے از علم الیقیں ناخواندۂ | در گمان آبادِ حکمت ماندۂ
ظلمتم از تابِ حق بیگانہ بود | شامم از نورِ شفق بیگانہ بود
ایں تمنا در دلم خوابیدہ ماند | در صدف مثلِ گہر پوشیدہ ماند
آخر از پیمانۂ چشمم چکید | در ضمیرِ من نواہا آفرید
اے ز یادِ غیرِ تو جانم تہی | بر لبش آرم اگر فرماں دہی
زندگی را از عمل ساماں نبود | پس مرا ایں آرزو شایاں نبود
شرم از اظہارِ او آید مرا | شفقتِ تو جرأت افزاید مرا
ہست شانِ رحمتت گیتی نواز | آرزو دارم کہ میرم در حجاز
مسلمے از ما سوا بیگانۂ | تا کجا زنّارئ بتخانۂ
حیف چوں اورا سر آید روزگار | پیکرش را دیر گیرد در کنار
از درت خیزد اگر اجزاے من | وائے امروزم خوشا فرداے من
فرخا شہرے کہ تو بودی درآں | اے خنک خاکے کہ آسودی درآں

مسکنِ یار است و شهرِ شاہِ من — پیشِ عاشق ایں بود حب الوطن
کوکبم را دیدۂ بیدار بخش — مرقدے در سایۂ دیوار بخش
تا بیاساید دلِ بیتابِ من — بستگی پیدا کند سیمابِ من
با فلک گویم کہ آرامم نگر
دیدۂ آغازم انجامم نگر

کتبہٗ
(محمد حسن خوشنویس حوک پتی لاہور)

(کاپی رائٹ)